

विश्वनाथ खैरे

संमत ९९

पुराणकथा : अर्थने आणि आकलन
हनुमंतविचाराचा वेध
कथा प्रजापतीची

धर्मविषयक विचार आणि पुराणकथा
गणपतिबाप्पा मोरया

New Indology 1999

सहा निबंधांचा सारांश

विचारवेध संमेलन १९९९
विसाव्या शतकातील संस्कृतिविचार
इतिहास : प्राच्यविद्या

पुराणकथा : अर्थने आणि आकलन

विश्वनाथ खैरे

प्राच्यविद्या या नावातल्या प्राच्य शब्दाचा मूळ इंग्रजी पर्याय, युरोपच्या पूर्वदिशेचा व इराणच्या सीमेपासून जावा बेटापर्यंतच्या आशियन प्रदेशाचा वाचक होता. अनुवादित नावात प्राच्य शब्द बहुतांशी 'प्राचीन भारत' या अर्थाचा झाला आहे. त्याचमुळे प्राच्यविद्या इतिहास विभागात गोवली गेली आहे. एवढे मर्यादित म्हटले तरी या विद्येचे वावर खूप मोठे आहे आणि तिच्या विसाव्या शतकाचा आढावा थोडक्यात घेणे कठीण आहे. म्हणून निबंधाचा विषय मी आणखी सीमित करित आहे.

भारताचा प्राचीन काळ हजारो वर्षांचा असला तरी त्याचा संकलित किंवा विस्कळितही इतिहास आयता मिळत नाही हे प्रसिद्ध आहे. त्याची बांधणी ज्या अनेक आधारांवर करण्यात येत असते त्यांत परंपरागत पुराणकथांना खास स्थान लाभले आहे. त्या कथांच्या विचाराचे जे लेखन विसाव्या शतकात झाले त्याचा असमग्र निर्देश मात्र येथे करता येईल. त्यात, त्या कथांची मुख्यतः अर्थने होत आली आहेत, त्यांची ओळख, या कथांच्या आकलनाचा

प्रयत्न जो गेल्या दोन दशकांत झाला आहे त्याचे निवेदन आणि माहितीयुगातल्या समाजातली या कथांची समज, यांचा विचार होईल.

१. आर्यवंशाचे स्थळकाळ आणि झगडे

१.१ सतत चालूच असलेल्या संस्कृतिविचाराच्या आढाव्याला शतकाचा बांध केवळ सोयीसाठी घातलेला आहे. प्राच्यविद्येचा आलेख युरोपियन पंडितांनी १९व्या शतकात सरसर चढवीत नेला. हा आलेख भारतयुरोपीय भाषाकुल आणि आर्य मानववंश या अक्षांच्या संदर्भाने मुख्यतः संस्कृत-प्राकृत लेखी पुराव्यांच्या नोंदींवरून काढलेला होता. त्या शतकाच्या चौथ्या पावकात भारतीय नवपंडितांनी तो आणखी वर चढवला. १८९३ साली प्रसिद्ध झालेला 'ओरायन' हा टिळकांचा ग्रंथ या आलेखाचा वरचा बिंदू होता. 'ओरायन'चे प्रयोजन ग्रंथाच्या पहिल्याच पानावर आले आहे : 'सत्कवी वाल्मीकीप्रमाणे, सर्वांत प्राचीन वैदिक ऋषीला न कळत वेदमंत्र उद्गारण्याचे स्फुरण झाले ते युग सुमाराने तरी ठरवण्याचे महत्त्व वाढवून सांगता येणार नाही'. या मिश्र वाक्यात कालनिश्चितीसाठी पुराणकथांचे अर्थन करण्याचा उद्देश स्पष्ट आहे. आर्यांच्या स्थलनिश्चितीबाबत त्या ग्रंथात संदेह व्यक्त झाला होता :

'वर्षातल्या सहा नाही तरी दोन किंवा तीन महिन्यांवर अवधीचा दिवस असतो याची जाणीव होण्याइतके उत्तर ध्रुवाच्या जवळ प्राचीन आर्य कधी राहिले का, हे सांगणे कठीण आहे. पण सूर्य विषुववृत्ताच्या उत्तरेला जातो तेव्हा देवांचा दिवस सुरू होतो ही कल्पना जुनी असल्याचे दिसते.' (३०).

१.२ यातला संदेह दूर करणारा 'आर्किटिक होम इन द वेदाज' हा टिळकांचा ग्रंथ १९०३ साली प्रसिद्ध झाला. त्यातल्या पुराव्यांचा आधार या ग्रंथाच्या पहिल्या वाक्यात नोंदला आहे : 'कोणत्याही राष्ट्राच्या इतिहासाचा आपण भूतकाळात माग काढीत गेलो तर अखेरीस आपण मिथ्यकथा आणि परंपरांच्या काळाशी पोचतो, जो क्रमाने कडुसत घनदाट काळोखी होतो'(१). प्राच्यविद्येत भारताचा मिथ्यकथांचा काळ वेद या जगातल्या प्राचीनतम साहित्याशी भिडवलेला आहे. म्हणून ग्रंथाचा उद्देश सांगितला आहे की : 'माझा इरादा स्वतःला केवळ वेदसाहित्याच्या कक्षेत बांधून घेऊन असे दाखवण्याचा आहे की - आजवर अनाकलनीय मानलेले वेदातले काही भाग आपण नव्या विज्ञानिक शोधांच्या उजेडात वाचले तर, वैदिकजनांच्या पूर्वजांची वस्ती अखेरच्या हिमयुगाच्या आधी उत्तर ध्रुवाजवळ कोठेतरी होती, या निष्कर्षाला आपल्याला यावे लागते' (५).

१.३ म्हणजे ग्रंथातले प्रतिपादन वेदातल्या कथांच्या शब्दरूपांच्या अर्थनावर आधारलेले आहे; अर्थनाला, वेदकाली माहीत नसलेल्या विज्ञानातल्या शोधांचा आधार घेतला आहे; आणि अर्थनाचा उद्देश कथापूर्व 'घनदाट काळोखी' काळातल्या समाजाचा भौतिक इतिहास सांगण्याचा आहे. युरोपात आणि भारतातही नंतर पसरलेल्या, एका कल्पित मूल भाषेने जोडलेल्या समाजाचे इतिहासिक गृहीत यात मान्य धरलेलेच आहे. हवामानाच्या बदलामुळे, ध्रुवप्रदेशातून निघालेली त्या समाजाची एक शाखा युरोपात आणि एक भारतात पसरली हे ग्रंथाचे प्रमेय आहे. 'रिडल ऑफ द रामायण' या चि. वि. वैद्यांच्या ग्रंथात प्रेस्कॉटच्या ग्रंथाधारे,

रामायणातल्या आर्यविजयाची युरोपीय आर्यशाखेतल्या स्पॅनिशांच्या अमेरिकन दिग्विजयाशी तुलना केली आहे. आधीच्या पिढीतल्या फुल्यांच्या 'गुलामगिरी'त त्याच ग्रंथावरून भारतीय आर्यभटांनी मूळ भारतीयांवर केलेल्या अन्यायांची स्पॅनिशांच्या अत्याचारांशी तुलना केली होती. कथांची अर्थने अर्थनकारांनुसार अशी बदलती असतात.

१.४ भारतात आलेल्या आर्यांचा आणि भारतातल्या मूळच्या अनार्यांचा सामना झाल्याचे प्रमेय जुनेच होते. १९११-१३ मध्ये प्रसिद्ध झालेली पार्जिटर यांची दोन छोटी टिपणे त्या प्रमेयाला धरून हनुमानकथेचे अर्थन विचारार्थ मांडतात. ब-याच अर्वाचीन अशा गोदावरीमाहात्म्यातल्या मनमानी कथांच्या अर्थनाने त्यात नोंदलेला व्यापक निष्कर्ष होता की 'दक्षिणी अनार्यांची वानरपूजा आर्यांनी घेतली, दक्षिणी भाषेतील *आण्मन्दि* या (बनीव) शब्दावरून हनुमान नाव आले. वेदातले त्याचे रूप *वृषाकपि*; त्याच्या सूक्तात आर्य-अनार्य संघर्षाचे पडसाद ऐकू येतात'. संशोधकांवर आण्मन्दि या बनीव नावाचा प्रभाव अजूनही आहे. त्याला धरून जी इतर दूरगामी विधाने आली आहेत ती मात्र दुर्लक्षित असतात.

२. साहित्यिक व सामाजिक उपयोजने

२.१ संशोधक आणि सामान्य माणूस यांच्या मधल्या साहित्यकार वर्गानेही पुराणकथांचा उपयोग केला आहे. १९०७ साली कीचकवध हे महाभारतातल्या कथाभागाचे 'दर्शन' असलेले खाडिलकरांचे नाटक आले. मराठी समाजाने ते कर्जनशाहीचे दर्शन असल्याचे अर्थन केले. महाभारतात उपाख्यान म्हणून आलेल्या गीतेची अर्थने शतकांतरी होत आली आहेत. गीतारहस्यात गीतेचे कर्मयोगपर अर्थन आले. त्याच्या अनुषंगाने बहुतेक आधुनिक पाश्चात्य दर्शनांना भारतीय परंपरेने या ना त्या प्रकारे स्पर्श केल्याचे ग्रंथात सांगितले. भारतीयांच्या संस्कृतीची कालिक प्राचीनता ओरायन व आर्किटक होम ग्रंथांनी सिद्ध करण्यासारखाच तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीतला हा प्रयत्न होता.

२.२ या दोन दशकांत भासाची नाटके आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र ही संस्कृत लिखिते सापडल्यामुळे प्राच्यविद्येची साहित्यसाधने निश्चितच वाढली. १९१७ साली स्थापन झालेल्या भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिरम् संस्थेचा उद्देश जुन्या संस्कृत हस्तलिखितांचे संशोधन- संपादन- प्रकाशन करणे हा घटनेत नोंदला आहे. एकप्रकारे 'संस्कृतातली सारी ग्रंथसंपत्ती एका फळीवर मावेल' या मेकॉलेच्या तुच्छोक्तीचा प्रतिवाद या प्रयत्नांतून होत होता. तिस-या दशकात हरप्पा- मोहेन्जोदरो येथील खनितांतून उजेडात आलेल्या प्रगत संस्कृतीमुळे भारतातील संस्कृतीचा काळ आणखी प्राचीन ठरला. तरी शतकभर मुरलेल्या गृहीतांमुळे, या वेदपूर्व संस्कृतीच्या विनाशाची कारणमीमांसाही वेदातल्या कथांच्या अर्थनानेच मान्यवर संशोधक करू लागले.

२.३ 'आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास' (ऋग्वेदी १९१६) हा ग्रंथ समाजातील आचारसंस्कृतीचे चालू व इष्ट स्वरूप सांगण्याबरोबरच संस्कृत ग्रंथांवर आधारित इतिहासही विस्ताराने देतो. परंपरेने ज्या पुराणकथा या आचारांच्या संबंधित मानल्या त्यांच्या शब्दरूपांवरून या इतिहासाची मांडणी झाली आहे. उदा. वडाचे नावही नसलेल्या, महाभारतीय सावित्रीकथेवरून 'प्राचीन काळी मुलींना पती निवडता येत असे' असा इतिहास आणि बोधही सांगितला आहे. हे समाजहितासाठी कथेचे अर्थन होते. समाजधुरीणांनी अशा अर्थनाचा

अवलंब निश्चितच केला. 'आत्मकथा'त (गांधी १९२७) म्हटले आहे : 'हरिश्चंद्रावर आल्या तशा विपत्ती भोगाव्या आणि सत्याचे पालन करावे हेच खरे सत्य. जशा नाटकात लिहिल्या तशाच विपदा हरिश्चंद्रावर पडल्या असतील असे मी तरी मानून घेतले होते. हरिश्चंद्राचे दुःख पाहून, त्याचे स्मरण करून मी खूप रडलो आहे. आज माझी बुद्धी समजते की, हरिश्चंद्र कोणी ऐतिहासिक व्यक्ती नव्हे. असे असून माझ्या मनी हरिश्चंद्र आणि श्रवण आजही जिवंत आहेत. मी आज ही नाटके वाचली तर आजपण मला आसू येतील असे मी मानतो' (७). शंबूकाच्या कथेबाबत गांधींची प्रतिक्रिया अशी : 'माझ्या रामाने असले नीच कृत्य केले असेल यावर माझा विश्वास नाही; शूद्राला तपाचा अधिकार नाकारण्यासाठी ही कथा बनवली आहे आणि त्याविरुद्ध मात्र मी झगडत राहीन.'

२.४ इतिहासकार 'वडलांची मुलीस पत्रे' (नेहरू १९२९) प्रसिद्ध आहेत. त्यांतल्या शेवटच्या पत्रात म्हटले आहे : 'रामायणात सांगितले आहे की रामाला दक्षिण भारतात वानरांनी मदत केली आणि हनुमान हा वानरांतला महावीर होता. असे असेल की, रामायणातली कथा ही वस्तुतः, रावण पुढारी असलेल्या दक्षिणी लोकांशी झालेल्या आर्यांच्या लढायांची कथा आहे. महाभारत रामायणाच्या बरेच नंतर झाले. ते खूपच मोठे काव्य आहे. ते आर्यांच्या आणि द्रविडांच्या झगड्याचे नव्हे, तर आर्याआर्यांमधल्याच मोठ्या झगड्याचे कथन आहे' यात राक्षस, द्रविड आणि दक्षिणी लोकांना एकच मानून रामायणाचे इतिहासी अर्थन केल्याचे स्पष्ट आहे.

२.५ दुसरीकडे 'माझ्या विचारशक्तीला पटेल तें व इतरत्र उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून खरें ठरेल तेवढेंच मला मान्य आहे' अशा मिश्र भूमिकेतून अर्थने करून 'रामायणावर नवा प्रकाश'ही टाकण्यात आला आहे (भास्करराव जाधव १९३५-३७). त्यांत अशी विधाने आहेत : 'सुग्रीव, वाली, मारुती वगैरे सर्व अनार्य मंडळी; व राम-लक्ष्मण हे आर्य (२). .. या आधारे राक्षस हे देवयोनी असल्याने त्यांना अनार्य म्हणतां येणार नाही (७६). आपल्या दाय्यादांची खोड मोडण्यासाठी परक्यांची मदत बेशक घ्यावी, असा आचार सुग्रीव व बिभीषण यांनीं सुरू केला (४). रामास अवतारांत अलीकडे घातलें आहे, त्यापूर्वी तो केवळ माणूस होता (३). राम हा दूरवरच्या देशांतील पुरुष असला पाहिजे असें अनुमान होतें (८७).'

३. विशिष्टमती इतिहास

३.१ भारतीय विद्याभवन च्या इतिहासातील 'द वेदिक एज' या खंडात काव्यकथेच्या वाच्यार्थावरून अगस्तीला ऐतिहासिकता दिली आहे : 'अलर्काचा समकालीन अगस्त्यमुनी हाच केवळ अगस्त्यांमधला ऐतिहासिक पुरुष होय. त्याने विंध्यपार प्रदेशात आश्रम उभारला. त्याची कथा दक्षिण भारतातल्या आर्यसंस्कृतीच्या प्रसारात ब्राह्मणांनी केलेली कामगिरी उघड करते' (२९२, ३१९). 'जे जाले' (इति ह आस) तेवढेच नोंदणा-या या ग्रंथातही असे आर्यकेंद्रित अर्थन आढळते.

३.२ या आर्यकेंद्रित प्रवृत्तीला आव्हान देण्यासाठीही पुराणकथांची वेगळी अर्थने झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील फुल्यांच्या लेखनात, शोषितांनी केलेल्या आक्रमक विडंबनाच्या स्वरूपात ती आली. फुल्यांनाच अर्पण केलेल्या 'हू वेअर द शूद्राज' (आंबेडकर १९४६) या ग्रंथात सविस्तर पुराव्यांनिशी युक्तिवाद

करून 'हिंदू समाजात शूद्र हा आर्यांचाच चौथा वर्ण कसा झाला' याचा इतिहास सांगितला आहे. प्रस्तावनेत 'पहिले आभार महाभारताच्या शांतिपर्वातील ६०व्या अध्यायाच्या लेखकाचे' मानले आहेत. 'त्याने जर पैजवनाचे वर्णन शूद्र म्हणून केले नसते तर शूद्राच्या मुळाचा माग पार नाहीसा झाला असता. पुढच्या पिढ्यांसाठी इतक्या महत्त्वाचा माहितीखंड जतन केल्याबद्दल मी त्याला कृतज्ञता व्यक्त करतो. त्याच्यावाचून हे पुस्तक लिहिले गेले नसते.' यावरून पुराणकथेच्या शब्दरूपाला लेखी पुराव्याची विश्वसनीयता दिल्याचे दिसून येते. तेवढ्यासाठी त्या एका श्लोकातल्या पाठभेदांचीसुद्धा चर्चा ग्रंथात केली आहे (११६).

३.३ साम्यवादी इमानाच्या 'इंडिया फ्रॉम प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम टु स्लेव्हरी' (डांगे १९४९) या ग्रंथात म्हटले आहे : 'माझे असे ठाम मत आहे की, पुराणग्रंथांचे अपार भांडार व धार्मिक - सामाजिक नियम व प्रघात, ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या आधारे वाचून त्यांचे विवेचन केले तर.. भारताच्या प्राचीन इतिहासाचे सुसंगत आणि सयुक्तिक असे चित्र निर्माण होईल (२२). आर्यपूर्व लोकांबद्दल जी काही माहिती उपलब्ध आहे, ती आर्यांनीच आपल्या आधीच्या रहिवाशांबद्दल आणि शत्रूंबद्दल जे काही म्हटले आहे त्यातून निवडता येते (२६).. आर्यांखेरीज प्राचीन इतिहासाची लेखी नोंद, काही प्रमाणात ग्रीक लोकांव्यतिरिक्त जगात इतरत्र कोणाही बाबतीत उपलब्ध नाही (२८). पुराणकथांमधील देवांचे सामाजिक गुण आणि त्यांच्या कृती यांचे आपण येथे जे विश्लेषण करणार आहोत, त्यामुळे अवास्तव काल्पनिक स्वरूप बाजूला सारून आद्य साम्यसंघाच्या समाजाचे स्वरूप पाहावयास मिळणार आहे (५८). (मातृसत्ता की पितृसत्ता) अशा बाबतीत धर्मभोळेपणाने लिहिलेल्या पुराणांची इतिहासाला फार मदत होते. या पुराणांनी काही ऐतिहासिक सत्ये आपल्यासाठी जपून ठेवली आहेत. (७४). (आदिभारत, देशपांडे १९९८). कथांच्या ढळढळीत अर्थनांबद्दल अधिक सांगायलाच नको.

३.४ 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' (जोशी १९५१) हा ग्रंथ प्रामुख्याने वर्णनपर आहे. त्यानुसार 'ऋग्वेदातील अनेक महत्त्वाच्या देवता या निसर्गशक्तीच्याच कल्पनेने व्यक्तिरूपात परिणत झालेल्या देवता आहेत (६१). ब्राह्मण ग्रंथांत यज्ञाला जादूचे स्वरूप आले आहे; परंतु उलट ऋग्वेदात यज्ञाचे मुख्य स्वरूप देवांची आराधना हे आहे (१२५). इतिहासपुराणांतील धर्मसंस्थेचा संबंध वेदपूर्ण कालातील अवैदिक संस्कृतीशी पोचतो (२७२).' आशयाच्या संबंधात म्हटले आहे की, 'पुराणातील इतिहासात अद्भुत वर्णने, अतिशयोक्ती व कल्पनाविलास ह्याचा भाग असल्यामुळे वास्तविक इतिहासाचा भाग पूर्णपणे झाकून गेलेला असतो. इतिहासाचा भाग कोणता व केवळ काल्पनिक अंश कोणता याचा विवेक करणे बहुधा अशक्य होते' (२९३). असे असले तरी 'वैदिक भारतीयांचा दक्षिण दिशेचा इतिहास अगस्त्य, परशुराम व राम यांच्या कथांच्या द्वारे पुराणांनी सूचित केला आहे' (२९६) हे विधान दोनच पानांनंतर आले आहे. पुढे राजवाडे यांनी प्रदेशवाचक व लोकवाचक नामसादृश्यांवरून काढलेली, भारताबाहेर संबंध जोडणारी अनुमाने देऊन 'या विषयी बरीचशी अनुमाने कल्पना लढवूनच काढावयाची आहेत' असे पांघरूणही त्यांतल्या दोषांवर घातले आहे.

३.५ कल्पना लढवून 'मिथ्यकथेला बुद्धिगम्यता बहाल करण्याविरुद्ध, न विसरण्याजोगा इशारा देताना 'मिथ्यकथेचा खरा आशय गवसायला कठीण असतो आणि ऐतिहासिक माहितीचा विरळाच' हे 'एँन इन्ट्रॉडक्शन

टु द स्टडी ऑफ इंडियन हिस्ट्री' (कोसंबी १९५६) या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. भारताच्या प्राचीन इतिहासाची साधने पुराणांमध्ये पहावी लागतात. ग्रंथानुसार, 'सध्याच्या स्वरूपात पुराणे म्हणजे केवळ धार्मिक कथने आणि रतने; कधीकाळी त्यांच्यात जो काही इतिहासाचा अंश होता त्याच्यावर मिथ्याची जाड खरपुटे चढलेली, अर्धवट धार्मिक कहाण्यांनी पातळ केलेली, असंख्य निष्काळजी नकलकारांच्या एकापाठी एक केलेल्या पाठभेदांनी हरताळलेली आहेत..' (२). त्यांची भाषाशास्त्रीय किंवा यूहिमीरसारखी भ्रान्तबुद्धिगम्य चिकित्सा कामाची नाही. म्हणून भारतीय समाजात गुण्यागोविंदाने राहत आलेल्या धर्म- लोकभ्रम- कर्मकांडांना वाट पुसत इतिहास ('उत्पादनाच्या साधनांची आणि संबंधांची टप्प्यांनी प्रगती होत आली तिचे कालक्रमी वर्णन म्हणजे इतिहास') शोधवा लागतो. त्यासाठी पुराणकथांचाही उपयोग ग्रंथात केलेला आहे. त्यात सिंधुसंस्कृतीतल्या एका मुद्रेवरील छापात विश्वामित्र-त्रिशंकु कथेचे मूळ पाहिले आहे, तर अगस्त्य- वसिष्ठांचा जन्म कुंभात झाल्याच्या कथेतला कुंभ म्हणजे कोणा आर्यपूर्व मातृदेवतेचा गर्भ अशी अर्थने केलेली आहेत (७३.९७)

४. पुराणकथा म्हणून अभ्यास

४.१ याप्रमाणे इतिहासाच्या गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा करणा-या पुराणकथांच्या अभ्यासाला १९५० नंतर लोकसाहित्याभ्यासाचे स्वतंत्र वाहन लाभले. 'लोकसाहित्याची रूपरेखा' (दुर्गा भागवत १९५३/५६) या ग्रंथात संस्कृत पुराणकथांविषयी स्पष्ट विधान आहे की 'तोंडातोंडीं चालत आलेलें कथासाहित्य मूळचें लोकभाषांतलें. तें या अभिजात वाङ्मयांत शिरलें तें मात्र संस्कृतभाषेच्या रूपाने.. सर्व धर्मपंथ अखेर या कथासाहित्याच्या आधारे संस्कृतलाच येऊन मिळाले' (४८). 'प्राकृतभाषेत संस्कृतीकरणाचे पुरावे वैदिक वाङ्मयांत किंवा रामायण-महाभारतांत स्पष्ट दाखवतां येतील असे सांपडत नाहीत' हें संशोधनशल्यही तेथेच नोंदलेले असले तरी 'जातकांत रामायण - महाभारतांतल्या अनेक आख्यानांचे सांगाडे आढळतात व प्रसंगीं त्यांत स्वमतप्रचारार्थ बदल हि केलेला आढळतो' (६६) हेही सांगितले आहे. आणखी मागे जाता, 'मानवसमाजाच्या आद्यतम कथा दैवतकथा (मिथ्स) आहेत, हा लोकसाहित्यातला अत्यंत महत्त्वाचा निष्कर्ष आहे' हे सांगताना त्यांच्याही मुळाचा मागोवा घेण्यासाठी 'भाषेची सुरुवात झाल्यावर, प्राथमिक अवस्था ओलांडल्यानंतर, दुस-या अवस्थेत विविध निसर्ग-दृश्यांची सुसंगति लावून त्यांचा भाषेत कथारूपानें अनुवाद करण्याची कला मानवानें साध्य केली. या कथा म्हणजेच दैवतकथा' (११८) अशी उपपत्ती सांगितली आहे. ग्रंथात रूपरेखा सांगायची असल्यामुळे, उत्पत्तिकथा, ज्योतिष्कथा, नक्षत्रकथा हे दैवतकथांचे प्रकार सोदाहरण सांगितले तरी कथांचे अर्थन केलेले नाही. त्याचबरोबर, उदाहरणे दिली आहेत ती शब्दरूपांवरून उघडउघड त्या त्या प्रकारांत मोडणा-या कथांची आहेत. 'दैवतकथा या कार्यान्वयी कथा आहेत' या मॅलिनॉस्कीच्या निष्कर्षाला ग्रंथात आव्हान दिले आहे. 'जोपर्यंत वन्य समाजांचाच विचार करावयाचा आहे तोवर मॅलिनॉस्कीचें विधान ठीक आहे. पण प्रगल्भ राष्ट्रांतहि दैवतकथा आहेत. त्यांचें क्रियाहेतुत्व कसें अजमावायचें? मॅलिनॉस्कीनें या बाबतींत मुग्धता स्वीकारल्यामुळे त्याच्या पद्धतीचें अनुकरण वन्यतर समाजांच्या लोकसाहित्यास मार्गदर्शन करूं शकत नाहीं' (३८). काळाच्या ओघात पूर्णपणे बदललेल्या भारतीय पुराणकथांचे यात स्पष्ट भान आहे. त्या कथांमध्ये मुळांचा शोध केलेला नाही, ही ग्रंथाची त्रुटी नव्हे, शास्त्रीय निरामयता आहे.

४.२ या ग्रंथाशी संधान ठेवीत, त्यासारख्याच साहित्यशास्त्रीय निरामयतेने 'व्यासपर्व' (भागवत १९६२) ग्रंथात महाभारतातील पात्रांची चित्रणे आली आहेत. 'महाभारत दैवतकथेतून स्फुरले आहे. कृष्णाच्या रूपाने मानवरूप परमात्म्याचे दर्शन त्यात घडवले आहे आणि दैवतकथेचे परिणाम अशा रीतीने कायम राखले आहे. दैवतकथेला अनुरूप अशी अतिविशाल परिमाणे आतील पात्रांना देण्यात आली आहेत. आणि म्हणूनच ती पात्रे आपल्यापैकी असूनही आपल्या जीवनात ती सामावत नाहीत (१२). त्या त्या पात्राचे स्वरूप प्रथम व्यासाने गृहीत धरले आणि त्याप्रमाणे प्रसंगांची गुंफण करून तो तो व्यक्तिविशेष कोरून कायम करून टाकला' (६). यांसारख्या सूत्रमय विधानांतून पुराणकथांच्या जटिलतेमागे मूळ आदिम दैवतकथा आणि नंतर तिच्यात पडलेली विविध-उद्देशी भर यांची जाणीव व्यक्त होते.

४.४ पुराणकथांवर बेतलेल्या पुष्कळच ललित साहित्यकृती १९५० नंतर मराठीत प्रसिद्ध झाल्या. कौंतेय नाटक, ययाती, मृत्युंजय या कादंब-या, गीतरामायण काव्य या आणि इतर कृतींमध्ये महाकाव्यांतली कथानके आधाराला किंवा आधारपुरती घेऊन, 'त्या त्या पात्राचे स्वरूप प्रथम गृहीत धरून' आपापल्या कल्पनेनुसार लेखक-कवींनी त्यांची चरित्रे रंगवली, आदिम मिथ्यकथांपासून संस्कृत पुराणकथा दूर गेल्या आहेत, त्या पुराणकथांपासूनही या कृती दूर गेल्या असल्यामुळे मूळ मिथ्यकथांशी त्यांचा अंतरंगसंबंध फारसा राहिलेला नाही.

४.५ मराठीतल्या लोककथा व इतर लोकसंचिताचे जे संकलन-समालोचन चालू होते त्याच्यामागेही आदिम मिथ्यकथांची जाणीव जागती होती असे नाही. मिळालेल्या मुखी रूपांवरच अभ्यासाची सारी मदार होती. मराठी दैवतभक्तीचे आचार व साहित्य यांच्याशी संबंधित कथांचा रामचंद्र ढेरे यांचा विचार अधिक व्यापक असला तरी तोही संस्कृत पुराणकथांपर्यंतच पोचतो. साहित्यसमीक्षेच्या प्रांतात मिथ, मिथक, आदिबंध वगैरे शब्द चलनात आले पण त्यांच्या संकल्पना काटेकोर नसतात.

४.६ मराठी पुराणकथांचे अर्थन 'मिथ ऍंड रिऍलिटी' (कोसंबी १९६३?) ग्रंथातील 'सर्व लिखाण उत्खननातील पुरावे आणि वाङ्मयातील पुरावे यांची सांगड घालून त्यावर आधारलेले आहे' (१). 'आपल्या संस्कृतीच्या सुरुवातीला असणा-या आणि आजमितीस टिकून राहिलेल्या काही भारतीय पुराणकथा आणि धार्मिक उपचार यांच्या प्राचीन मुळांचा शोध घेणे आपले उद्दिष्ट आहे... मानवी गटांच्या आणि विशेषतः .. कनिष्ठ अशा गटांच्या-धार्मिक उपचारांवरून ते गट कोणत्या क्रमाने मोठ्या आणि उत्पादक समाजात सामावले गेले याचा अंदाज करता येतो' या विचारसूत्रावरून प्रस्तावनेअखेरचा मॅलिनाँस्की आणि मार्क्स यांचा ऋणनिर्देश साहजिकच वाटतो.

४.७ मुख्यतः महाराष्ट्रात सिंधुसंस्कृतीच्या काळातले अवशेष उजेडात आणणारे पुरातत्त्व कोविद सांकळिया यांनी रामायणातील कथांची खनितांशी, फारशी न पटणारी सांगड घालणारा ग्रंथ लिहिला आहे. नंतरच्या काळात द्वारकेजवळ समुद्रतळातून काढलेल्या अवशेषांची महाभारतातील वर्णनांशी जुळणी करण्याचेही प्रयत्न झाले आहेत.

४.८ आधुनिक संशोधनातील अनेकविध माहितीच्या आधाराने पुराणकथांवरून सत्याचा शोध घेण्याचे हे सर्व बुद्धिनिष्ठ प्रयत्न होत. भारतीय संस्कृतीच्या पोकळ अभिमानाने किंवा श्रद्धालूपणानेही, पुराणकथांच्या शब्दरूपात अतिप्रगत ज्ञानविज्ञानांचा आशय पाहणा-या लेखनाचे पीक अधूनमधून येतच असते. त्याचा विचार या निबंधाच्या कक्षेबाहेर पडतो.

५. कथांचे आकलन

५.१ 'एकलव्य' आणि 'वंशाचा व्यास' (खैरे १९७२. '७३) या नाटकांमध्ये पुराणकथांच्या संहितेत व्यक्त झालेले सामाजिक व कौटुंबिक नीतीरीतींचे संदर्भ घेऊन मुख्य आणि गौण पात्रांची चित्रणे केली आहेत. त्या कथांच्या मागे असलेल्या मिथ्यांची तेव्हा जाणीवच झालेली नसल्यामुळे त्यांचा शोध नाटकांत नव्हता.

५.२ १९७७ साली 'अडगुलं मडगुलं' या लेखमालेत मराठी-दक्षिणी भाषांचा गाढ आणि प्राचीन संबंध विस्ताराने मांडला गेला. त्यात विष्णू, खंडोबा, विठोबा, मुरुगन् इत्यादी संस्कृत-मराठी-तमीळ देवतांच्या पुराणकथांमध्ये भाषिक आंतरक्रियेचा आढळ कसा होतो ते दाखवले. संस्कृत किंवा मराठी कथांच्या विवेचनात दक्षिणी भाषांचा संबंध यात पहिल्यांदाच नमूद होत होता. 'द्रविड महाराष्ट्र' (खैरे १९७७) या पुस्तकात स्थळनामांच्या मिथ्य-, तथ्य-, आणि सत्य- कथांची चिकित्सा झाली. त्यात, आर्य-अनार्य-झगड्याच्या गृहीतभूत अगस्त्यकथेतले मिथ्य उलगडले आणि पुराणकथांच्या अर्थनापेक्षा आकलनाची सुरुवात झाली. आजवर आणखी पुष्कळ कथांची आकलने 'भारतीय मिथ्यांचा मागोवा' (१९८६), 'गोष्टींचं गूढ' मालिका (१९८६), 'रामायणाची गोष्ट' मालिका (१९८८) 'ज्ञानेश्वरांचे चमत्कार' व 'वेदातली गाणी' (१९९६) ही संकलने आणि अनेक स्फुट लेख यांच्यात विखरली आहेत. मराठीत न आलेले इंग्रजी निबंधही कितीक आहेत. या सर्व लेखनांत कथांची इतिहासी किंवा विशिष्टमती अर्थने न करता, संहिता, शब्दकोश, आदिमकालीन विज्ञानिक माहिती यांचे आधार शक्य तेवढे देऊन कथांच्या मुळाशी असलेल्या मिथ्यांचा आणि त्यांच्या घडणीचा शोध घेतला आहे. या आकलनपद्धतीने वरील अर्थनामधल्या पुराणकथाविचाराचा विमर्श पुढे करतो :

१.२ वेदातले अनाकलनीय भाग आधुनिक विज्ञानापेक्षा वेदकालीन विज्ञानाच्या उजेडात वाचले तर वेदमंत्रांच्या उद्गात्यांचा भूगोलिक आणि खगोलिक परिसर भारतीय आहे असे दिसेल. वेदाचा भाषिक संबंध युरोपीय भाषांपेवजी दक्षिणी भाषांशी धरला तर अनाकलनीय भाग आकलनीय व्हायला मदत होते.

१.३ वेदातील झगडे मिथ्यकथेतले, देवांचे आहेत. त्यांना मानवी लढायांच्या रूपात पाहू नये. रामायणात चंद्र (राम) आणि पावसाळी ढग (राक्षस) यांच्या झगड्याचे मिथ्य वर्णन आहे. हनुमान (लांब शेपटाच्या, केसाळ) धूमकेतूचे मिथ्य आहे. अनु-मान् (= धाडलेला प्राणी) हा दक्षिणी जोडशब्द त्याच्या कथेला धरून होईल.

१.४ भारतीय भाषांची आंतरक्रिया ध्यानात घेतल्यास पुराणकथा स्पष्ट होऊ शकते. त्यामुळे, न झालेल्या संघर्षांचे मानीव जरूर नाही. ब्राह्मण-शूद्रांचे संबंधही कथांच्या शब्दरूपांत दिसतात तसेच्या तसे मानता येणार नाहीत.

२.३ पुराणकथांची संहिता निश्चित केली तरी त्यांच्यांत इतिहास पाहता येणार नाही. सावित्रीच्या कथेवरून संस्कृतेतर लोकसंचिताची साक्ष मिळते. सावितिरि = मरणाला फिरवणारी, सत्त्वान् = मेलेला. वड अमरत्वाचे प्रतीक. महाभारतकथेत पात्रांच्या नावांतून पंचांग-ज्योतिषाशी मेळ साधला आहे. लोककथांच्या संस्कृत पुराणकथा करताना हा प्रकार अनेक ठिकाणी झालेला आहे.

२.३ हरिश्चन्द्र तारामती रोहित ही सारी आकाशातल्या गोचरांची नावे कथापात्रांची झाली आहेत. शंबूकाची (आणि त्रिशंकूचीही) कथा, दक्षिणेच्या त्रिशंकु (कुक्स) या तारापुंजावर बेतलेल्या लोककथेचे संस्कृत कवीने केलेले (विकृत?) रूप आहे.

२.४ द्रविड म्हणजे पुण्यभू असे दक्षिणीवरून ठरते. दक्षिणेतल्या लोकांना द्रविड म्हटले तरी राक्षस ठरवता येणार नाही; राक्षस हे ढगाचे मिथ्य असल्यामुळेही नाही.

२.४ महाभारतातली पात्रे खगोलातील ज्योतींवर बेतलेली, मुळातली मिथ्यपात्रे आहेत. रामायणातली पात्रे मिथ्यकाव्यातली आहेत, मानवी आहेत. त्यामुळे त्यांच्या क्रियाकलापांना मानवी नीतितत्त्वे सरळ लावता येत नाहीत.

३.१ अगस्त्य हा ऐतिहासिक पुरुष नाही. तारा अगस्त्य पार दक्षिणेला आणि कर्कवृत्त विंध्य पर्वताच्या रेखेशी, या गोचरांवर तीर्थयात्रेच्या आख्यानात अगस्त्याची कथा रचली गेली. संस्कृतिप्रसार वगैरे त्यात काही नाही.

३.२ सवर्ण हिंदू, कथांच्या शब्दांना सत्य इतिहास मानतात, म्हणून त्यांचेच पुरावे शूद्रांच्या बाजूने द्यावेत हे वादापुरते ठीक आहे. वास्तव इतिहास पैजवनाच्या केवळ उल्लेखावरून निघणार नाही.

३.३ वेदातील देवतांचे शत्रू मानवांतल्या कुणाचे हाडामासाचे शत्रू नाहीत. देवांचे गुण आणि त्यांच्या कृती याच कल्पनाजन्य असल्याने त्यांच्यात साम्यसंघ पाहता येणार नाही.

३.४ पुराणकथांतल्या अतिशयोक्तींवरून त्यांच्यातले मिथ्य शोधण्याला मदत होईल. परशुराम अगस्त्याइतकाच मघानक्षत्रावरून मिथ्यपुरुष आहे. त्याच्या कथेत श्रद्धाळूपणेच इतिहास पाहता येईल.

३.५ पुराणकथेतली मिथ्ये भारतीय लोकचारांच्या मदतीनेच शोधावी लागतात. तेवढी अंतर्गत संगती कथेत सापडते. सिंधुसंस्कृतीतल्या मुद्रेवरचा पुरुष सुलटा, त्रिशंकुकथेत सात ऋषींचा संबंध नाही. म्हणून चित्र आणि कथा यांचा संबंध चुकीचा ठरतो.

३.५ दोन तारा-ऋषींना जन्म देणारा कुंभ तारापुंजरूपीच आहे. त्याला मातृदेवतेचा गर्भ म्हणणे म्हणजे एक नवे अर्थांतर कथेवर लादणे होय.

४.१ वेदपूर्व आणि वेदोत्तर लोकभाषांतले साहित्य संस्कृतात अवतरले हे दक्षिणी भाषा विचारात घेतल्या तर स्पष्ट होते. दक्षिणी भाषांतल्या शब्दांच्या संस्कृतीकरणाचे पुरावे पुराणकथांमध्ये सर्रास मिळतात. धातू आणि उपसर्गावरून शब्द साधण्याच्या संस्कृत परंपरेत त्यांचे मूळ दक्षिणी अर्थ कुठेच राहतात. पुराणकथांमधल्या अनेक अद्भुतांचा उगम या प्रकारात आहे, हे एकदा समजले की मूळ मिथ्यांचा शोधही सुलभ होतो.

४.१ भारतीय पुराणकथांना मिथ्यकथा (दैवतकथा, मिथ्स) म्हणता येणार नाही इतकी पुढे त्यांच्यांतल्या मूळ मिथ्यांवर चढली आहेत. व्यासाने दैवतकथेतला मिथ्याचा गाभा फार तर ठेवला. कथानकातल्या पात्रांचा नक्षत्रतारांशी अर्थातराचा संबंध स्पष्ट दिसतो. त्या त्या पात्राचे स्वरूप व्यासाने प्रथम गृहीत धरणे म्हणजे मूळ मिथ्यकथेवर (लोककथेवर) नवे पुढे चढवणे. आधुनिक साहित्यकार असेच नवे पुढे पुराणकथेवर चढवीत असतात.

४.५ पुराणकथेतली पात्रे आणि घटना यांच्यात अर्थातर झालेले असते. त्यांच्यावर नव्या अर्थातराचे आरोपण करून आपण मुळाकडे किंवा इतिहासाकडे जाऊ शकत नाही. बैलाने सात मुली डोहात बुडवल्या या प्रसंगाचा अर्थ 'मातृदेवतेचा पंथ बुडवला' असा करता येणार नाही.

४.७ खनितातल्या वास्तूचे किंवा पुराचे स्वरूप पुराणकथेशी जुळणारे असले तर कवीने त्याच्यावरून आपले वर्णन सजवले असे फार तर म्हणता येईल, पुराणकथेला त्यातून इतिहासिकता देता येणार नाही.

६. माहितीयुगातल्या समाजाची समज

६.१ इंग्रजी राज्याच्या आगमनापर्यंत भारतीय समाज पुराणकथांना सत्यकथा मानूनच चालला होता. इंग्रजी विद्येच्या प्रभावाने काही विद्वानांनी तरी त्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. विसाव्या शतकातल्या विद्वानांचे प्रयत्न अर्थनांच्या स्वरूपाचे होते ते आपण येथे पाहिले. आम समाज मनाने आणि विचाराने पुराणकथांविषयी जुनी धारणा पाळून असला तरी बुद्धीने त्या अर्थनांना रुचीनुसार मानीत होता. समाजाची ही विज्ञानयुगातली द्विधा स्थिती होती.

६.२ शतकाच्या अखेरच्या पावकात विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे युग झपाट्याने प्रसारमाध्यमांचे आणि माहितीचे युग झाले. वाढत्या साक्षरतेबरोबरची वाढती वृत्तपत्रे, कान व डोळे या दोहोंमधून विचारशक्तीवर अंमल गाजवणारे दूरदर्शन, आणि आता घातांकानी गुणित होत चाललेले संगणकीय माहितीजाल या सर्वांचा संबंध समाजावर परिणाम होऊ लागला आहे. या सर्व माध्यमांना बाजारात टिकून राहण्यासाठी, लोकांना आवडते ते देत राहण्याची गरज भासते. लोकांना आवडते ते म्हणजे बहुतांशी परंपरागत, बहुसंख्य निरक्षर आणि अर्धसाक्षर स्त्री-पुरुषांना रुचेल आणि पचेल ते असा सोपा अर्थ केला जातो.

६.३ दूरदर्शनने रामायण-महाभारतांच्या मालिका पहिल्यांदा प्रसारल्या. पुराणकथांतला अतिमानवी आणि अद्भुत अंश तंत्राच्या मदतीने अधिकच खुलवून लोकांच्या गळी उतरवला. त्या संपल्यावर आता हनुमान, शंकर, देवी इत्यादिकांच्या तशाच अद्भुतरम्य मालिकांचे पेव फुटले आहे. बालसाहित्य, मूल्यशिक्षण, सणवार, व्रतोत्सव, जत्रा, पर्यटन अशा नाना निमित्तांनी वृत्तपत्रांच्या आकर्षक पुरवण्या चढाओढीने संस्कृत व मराठी

पुराणकथा प्रकाशित आहेत. वेगवेगळ्या दैवतांच्या पुराणकथांचे कोश निघत आहेत. समाजाला भूल दिल्यासारखा या सा-याचा नकळत परिणाम होत आहे.

६.४ समाजात त्यातून वादळेही उभी राहत आहेत. रामाचे कोडे रामायणातल्या पुराव्यानिशी मांडणा-या लेखाबाबत रान उठून समाजात कडवट वादंग माजतात. पुराणकथेतल्या रामाची जन्मभूमी पृथ्वीवर अमुक ठिकाणी ठरवल्यामुळे देशाची सरकारे पडण्याइतके उत्पात होतात. तुकोबा वैकुंठाला गेले असा पुराणकथाप्राय उल्लेख प्रमाण मानून 'खुनी कोण' याचा वाद सुरू होतो. चमत्कारांवर विश्वास ठेवणा-यांच्या अंधश्रद्धांची मुळे पुराणकथांमध्ये आहेत याची जाणीव फारशी नाही.

६.५ शतकाच्या शेवटाशी पुराणकथांच्या विचारवेधाची समाजातली ही स्थिती बदलण्यासाठी पत्रकार आणि विद्येच्या पीठांतील अध्यापक यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. पुराणकथांचे आकलन स्वतः करून घेऊन, माहितीयुगाच्या पद्धतींनीच समाजात प्रसारणे मराठी विचारवंतांना शक्य व सोपेही आहे. कारण मराठी भाषेच्या 'मध्येमहाभारतम्' स्थानामुळे सिद्ध होऊ शकणा-या भारतीय भाषांच्या एकात्मतेवरूनच आकलनाची पद्धत उलगडली आणि पहिल्यापासून मराठीतच प्रकाशित झाली आहे. मराठी विचारवंतांनी हे केले तर या विचारवेध संमेलनाची फलश्रुती एकविसाव्या शतकात मार्गदर्शक आणि उपकारक होईल. तथास्तु. नमस्कार.

हनुमंतविचाराचा वेध

विश्वनाथ खैरे

मला दिलेला विषय आहे 'प्राच्यविद्या'. आपल्याकडं पूर्वी चौदा विद्या होत्या त्यांत एक पुराण-विद्या होती, प्राच्यविद्या नव्हती. कशी असणार ? कारण ही विद्या युरोपियन पंडितांनी त्यांच्या दृष्टीनं रुजवली. प्राच्य म्हणजे पूर्वेची, म्हणजे युरोपच्या पूर्वेची. इराणच्या सीमेपासून भारत धरून जावा बेटापर्यंतच्या प्रदेशांच्या संस्कृती व इतिहासांची विद्या म्हणजे प्राच्यविद्या. अठराव्या शतकाच्या अखेरीला न्यायाधीश जोन्स यांना ग्रीक आणि संस्कृत भाषांमध्ये अपार साम्य आढळलं. त्या दोन्हींची जननी एक भाषा असली पाहिजे असं मानीव त्यांनी मांडलं. वेद रचणारे आणि युरोपातले, सगळे एकाच आर्य वंशाचे असं त्यावरून पंडितांनी ठरवलं. त्यामुळं युरोपियन भाषांबरोबर संस्कृतचा संबंध तपासाचा विषय झाला आणि एकोणिसाव्या शतकात प्राच्यविद्या म्हणजे प्राचीन-भारत-विद्या असा अर्थ झाला. आपल्याकडं शकमितीवार इतिहास कुणी लिहिलेला नव्हता. पण संस्कृतात चार वेद, अनेक ब्राह्मणे, रामायण-महाभारत, अठरा पुराणे इत्यादी पुराणकथांचं गडगंज भांडार आणि काव्यनाटकांचंही साहित्य आहे. त्यांचा इतिहासासाठी अभ्यास हा प्राच्यविद्येचा महत्त्वाचा भाग झाला. विसाव्या शतकातल्या सगळ्या प्राच्यविद्येचा आढावा अर्ध्या-पाऊण तासात घेणं शक्य नाही. त्यातल्या पुराणकथांच्या अभ्यासाचा त्रोटक आढावा संमेलनासाठी लिहिलेल्या निबंधात मी घेतलाय. प्रतिनिधी तो वाचतील, मी त्यांना वाचून दाखवण्याची गरज नाही. तो निबंध हा पूर्वरंग समजून, कीर्तनाच्या उत्तररंगात कथा सांगतात तशी एक कथा घेऊन तिचा विचार कसा होत आलाय ते मी सांगणार आहे.

कथा आहे हनुमंताची. ती आपल्या सर्वांना इतकी परिचयाची आहे की मी ती सांगायला लागलो की आपण उठायला लागाल. म्हणून माझ्याप्रमाणं तुम्हालाही त्या कथेतलं विलक्षण असं वाटत आलं आहे तेच तेवढं एक मिनिटात मांडतो. काय ते विलक्षण? तर, हनुमान माणूस नव्हता, वानर होता, तो जन्मल्याबरोबर उगवत्या सूर्याकडं झेपावला, नंतर मोठेपणी सीतेच्या शोधासाठी समुद्रावरून उडाण मारून लंकेवर गेला, त्या वेळी कधी प्रचंड आकाराचा तर कधी अंगठ्याएवढा होऊन सिंहिका राक्षसीच्या पोटातून बाहेर पडला. लंकेत त्याचं शेपूट पेटवलं. पुढं लढाईत असाच उडाण मारून द्रोणागिरी उचलून घेऊन आला. तो एकटा नव्हता. कोट्यवधी लहान-मोठी वानरं त्याच्याबरोबर रामाच्या बाजूनं लढली. त्यामुळं वानरं कोण होती हाच एक मोठा प्रश्न होतो.

पूर्वीच्या काळी लोक धरून चालायचे की ती दैवी होती. हनुमंताची देवळं तर गावोगाव आहेत आणि त्या ब्रह्मचा-याला पुत्रप्राप्तीसाठी साकडंही घालतात. पैलवान त्याला शक्तीचा देव मानतात. पण प्राच्यविद्यावाल्यांचं त्याला देव मानून समाधान व्हायचं नाही. सगळीकडे पुरावे गोळा करून ते वानराचा

तपास करू लागले. वानराच्या, हनुमंताच्या पुराणकथांची छाननी करू लागले. त्या कथांचा अर्थ लावू लागले. त्या कथांमधून अर्थ काढू लागले. वानरामध्ये कशाचं रूपक दडलेलं आहे ते शोधण्यासाठी कथांचे अर्थ होऊ लागले.

सगळ्यात जुना ऋग्वेद. त्यात वानराच्या नावाचं एक सूक्त आहे. वृषाकपि सूक्त. वृषाकपि म्हणजे जवान वानर, आंडिल वानर. अडीच-तीन हजार वर्षांपूर्वीच्या यास्कांनी वृषाकपि म्हणजे सूर्य असं सांगितलंय. १८९३ साली लोकमान्य टिळकांनी ओरायन नावाचा ग्रंथ लिहिला. वेदांच्या रचनेचा काळ साडेसहा हजार वर्षांपूर्वीचा आहे, असं त्यांना सिद्ध करायचं होतं. त्याला एक आधार त्यांनी या सूक्ताचा घेतला. त्याच्या तेवीसपैकी एकवीस मंत्रांचं त्यांनी स्पष्टीकरण केलंय. त्यांच्या मतानं, हा वानर म्हणजे, शरद ऋतू सुरू व्हायच्या दिवशीचा सूर्य. ज्या दोन मंत्रांचा त्यांनी विचार केला नाही, त्यांचा आपल्या अर्थनाला काही उपयोग नाही असं टिळकांनी नोंदलंय. नंतर मी आपल्याला सांगणार आहे की त्यांवरून आकाशातल्या वानराची खरी ओळख पटायला मदत होते. पण वानर म्हणजे सूर्य या अर्थनाला त्याची मदत नव्हती म्हणून ते टिळकांनी बाजूला सारले.

अर्थन करताना गैरसोयीचा कथाभाग असा टाळला जातो. उलटपक्षी, सोयीचा कथाभाग कुठूनही उचलून विचारात घेतला जातो. पार्जिटर नावाचे सनदी अधिकारी पुराणांचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांना ब्रह्मपुराणात वृषाकपीचा उल्लेख आढळला. कुठे आढळला? तर, त्या पुराणात ९९ अध्यायांचं दणदणीत गोदावरीमाहात्म्य आहे त्यातल्या एका अध्यायात. आपण सत्यनारायणाची कथा ऐकतो तशा धर्तीची एक कथा त्या अध्यायात आहे. महाशनि नावाच्या दैत्यानं इंद्राला हत्तीला बांधून नेला अन् वरुणाच्या सांगण्यावरून सोडला. इंद्र-इंद्रणींनी गोदावरीवर तप केलं. तेव्हा पाण्यातून वृषाकपी वर आला, महाशनीला मारण्यासाठी रसातळाला गेला, पुन्हा वर आला अन् इंद्रासंगती फिरायला लागला. त्या तीर्थाला वृषाकपि हनुमत् म्हणतात. दुस-या एका अध्यायात सांगितलंय, हनुमंताची आई अंजना हिला वानरीचं डोकं होतं तर त्याच्या सावत्र आईला मांजरीचं डोकं होतं आणि ते मार्जारतीर्थात बुडी मारल्याबरोबर गळून पडलं. या गोष्टींवरून पार्जिटरनी व्यापक निष्कर्ष काढले. ते असे की दक्षिणी लोक बहुधा वानरपूजा करीत आणि म्हणून इंद्रापेक्षा वृषाकपीला मोठेपणा देणारी कथा त्यांच्यांत रूढ झाली. आणि थोड्याफार फरकानी तीच आर्यांच्या ऋग्वेदाच्या सूक्तात गोवली गेली. कन्नड मुलखाच्या दक्षिणेला, तमीळ मुलखाच्या वायव्येला हनुमंतचा मूळ शब्द आण्मन्दि प्रचारात असावा असंही त्यांनी सांगितलं. वेदांच्या प्राचीनतेचा या अर्थनात झकास नक्षा उतरवला असला तरी शंका घ्यायला यात बरीच जागा आहे. गोदावरीच्या उत्तर तीरावर सात हजार, होय सात हजार, तीर्थ आहेत असं सांगणा-या या माहात्म्यातल्या गोष्टींना वेदपूर्व काळाचा पुरावा कसं म्हणायचं? खरा प्रकार असा दिसतो की, दोन-पाचशे वर्षांपूर्वीच्या या पुराणात दोन-पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या वेदातल्या सूक्ताचा संबंध आणून काहीच्याबाही एक कथा रचून घातली. अन् मांजरतीर्थाची ती अक्षरशः कॉक अँड बुल स्टोरी म्हणाल, तर ती गोदावरीला मिळणा-या 'मांजरा' या नदीच्या नावावरून रचलेली दिसते. पुराणकाराला आर्यअनार्यांशी काऽही देणंघेणं नव्हतं. हनुमान वानरच होता असंही तो धरूनच चालला होता.

आपला समाजही तसंच धरून हनुमानजंयती साजरी करीत होता. आपल्या पुलंच्या अतिशय अभ्यासू आजोबांनी सणांच्या इतिहासाचा मोठा ग्रंथ १९१६ साली लिहिला. त्यात सांगितलंय की, 'वानर ही रामाच्या काली एक रानटी जात होती आणि मारुती हा त्या कालचा एक वीर पुरुष होता. तो वानर होता तरी त्याच्यात

दिव्य शक्ती होती म्हणून त्याची पूजा केली जाते.' जन्मतःच त्यानं सूर्यमंडलास हात घातला म्हणजे त्या पुनवेच्या दिवशी चंद्रग्रहण झालं असावं असंही सांगितलंय. अडचण अशी आहे की उत्तरेतले लोक तर हनुमानजयंती नरकचतुर्दशीला करतात. त्या दिवशी ना चंद्राला ना सूर्याला ग्रहण लागतं. तेव्हा असं अर्थन करून किंवा वानर ही एक जमात होती असं मानून रामायणातल्या कथांचं स्पष्टीकरण मिळत नाही.

त्यांची कथानकं लिहिलीयत तशी समाज मान्य करीतच आला आहे. त्यांतल्या घटनांची नीती बुद्धिवादी भास्करराव जाधवांनी तपासली. त्यासाठी सुग्रीव, वाली, मारुती वगैरे सर्व अनार्य मंडळी; व राम-लक्ष्मण हे आर्य असं त्यांनी धरलं. 'राम सुग्रीव, मारुती यांच्या दृष्टीनं परदेशी होता. त्याची मदत घेऊन सुग्रीवानं आणि त्याची सेवा करून मारुतीनं देशद्रोहच केला' असं मत त्यांनी मांडलं. हनुमान श्रेष्ठ माणूसच होता, वानर किंवा वायूचा पुत्र नव्हता. सूर्यवरची झेप हे अशक्य गोष्टीचं भारूड आहे.. असं त्यांना मांडलं. यात कथांमधली अद्भुतं पार वर्जून सामाजिक इतिहासवादी अर्थनच पुराणकथांवर लादलं जातं.

हनुमानाच्या कथेतली अद्भुतं त्याच्या मूर्तीमध्ये दाखवतात. हातावर द्रोणागिरी पेलणारा किंवा रामासमोर हात जोडणारा मारुती देवळांमध्ये दिसतो. त्या रूपांवरून, त्यांच्याविषयीच्या समजुतींवरून, प्रकांडपंडित दामोदर कोसंबी यांनी इतिहासाची मीमांसा केली. त्यांच्या मते पर्वत पेलणारा हनुमान शक्तिशाली आदिवासीसारखा किंवा कोकणात होळीपुढे नाचणा-यांसारखा भासतो. याचा संबंध त्यांना आदिम समाजातल्या सुफलनविधींशी दिसतो. आणि रामापुढे मारुती म्हणजे शेतक-यांचा देव जमीनदारांच्या देवाचा सेवक, असं धरून ते उत्पादनसाधनांचा इतिहास सांगतात.

एका वानरात सूर्यापासून होळीच्या सोंगापर्यंत काय काय पाहिलं ते पंडितांनी. पण त्या वानराची पहिली कल्पना केली ती हजारो वर्षांपूर्वीच्या अडाण्यांनी. त्यांच्या मनोभूमिकेत गेल्याशिवाय त्या वानराच्या मुळाशी त्यांना भावलेलं काय होतं ते आपल्याला समजायचं नाही. अगदी अडाणी झाला तरी वानरं न् माकडं सूर्यावर उडी घेऊ शकत नाहीत हे त्याला कळत असतं. तरी तो असली गोष्ट रचतो कशी? त्याच्या बुद्धीच्या बळावर. त्या बुद्धीला दोन अगदी वेगळ्या गोष्टींमधलं साम्य टिपता येतं अन् त्याच्यावरून उपमा रूपकं बनवता येतात. शेकोटीतला निखारा न् आकाशातला सूर्य, ता-यांचे चार ठिपके अन् हरणाच्या पायाचे माग यांची साम्यं त्याला भावतात. त्यातूनच कुठल्या तारापुंजाला हरीण तर कुणाला विंचू करून टाकला, त्या जुनाट काळातल्या अडाण्यांनी. आजसुद्धा ती नावं वापरतोय आपण.

तेव्हा वानर हे नावसुद्धा आकाशात दिसणा-याच अशा एखाद्या वस्तूला दिलं असेल का? आकाशातल्याच का? तर या दिव्य म्हणजे आकाशातल्याच वानराचे सगळे पराक्रम आकाशातलेच आहेत हो. मग, वानरासारखं दिसायला काय लागतं? एक तर लांबलचक शेपूट आणि दुसरं अंगभर केस. असतं का असं काही आकाशात. हो, असतं. रात्री आकाशात तुटणारे तारे दिसतात ते अशाच स्वरूपाचे असतात. कुठूनही कुठं उड्या मारताना दिसतात. त्यांना माकडवाल्याच्या पांढ्यासारखी माकडं म्हणता येईल.

हे तुटणारे तारे म्हणजे उल्का किंवा ही माकडं सूर्याकडं झेप घेत नसतात. तेव्हा तो वानर किंवा ती वानरं काही निराळीच असली पाहिजेत. बरोबर. तो वानर म्हणजे आकाशात कधीमधी अचानकच दिसणारा धूमकेतू,

मराठीतलं शेंडेनक्षत्र ! पुराणकथेतला वानर, मग तो हनुमान, वाली, सुग्रीव कुणीही असो, तो मुळात प्राचीन अडाण्यांनी पाहिलेला धूमकेतू होता, हे आकलन एकदा झालं की कथेतले सगळे अद्भुतांचेसुद्धा तपशील उलगडायला लागतात.

आकाशाकडं नुसत्या डोळ्यांनी बघायच्या काळात धूमकेतू पहिल्यांदा दिसतो तो उगवत्या किंवा मावळत्या सूर्याच्या जवळपास. नंतर तो रोजच्या रोज सूर्याकडंच थोडा थोडा पुढं सरकताना दिसतो. लांबून काळोखातून आलेला.. गुहेत जन्मलेल्या अंजनीसुतानं सूर्यावर झेप घेतली या कथाभागाचं मूळ या गोचर म्हणजे डोळ्यांना दिसणा-या स्थितीत आहे. कथानकात रूपक आहे, पण ते वस्तुस्थितीवरचं रूपक आहे. कथेत सांगितलं तसं खरंच झालं असं जुनी माणसं का मानायची ते आता आपल्याला कळेल.

हा वानर आता जितका सूर्याच्या जवळ येतो तितका त्याचा पसारा वाढतो. मूळच्या अंगठ्याएवढ्या डोक्याच्या मागं शेंडी, शेपूट, पिसारा .. काही म्हणा ते फुटायला लागतं. सूर्याकडे जावं तितकं ते वाढतं. वाढता वाढता वाढे व्यापिले भूमंडळा असं रामदासांनी मारुतीचं वर्णन केलंय ते या धूमकेतूच्या शेपटाला तंतोतंत लागू पडतं.

धूमकेतू वेदकाळाच्या पूर्वीही दिसले होतेच. त्यातल्या एकाला वृषाकपि किंवा जवानमर्द वानर म्हटलं. वृषाकपीच्या सूक्तातलं वर्णन सगळं धूमकेतूला लागू पडणारं आहे. टिळकांनी ज्या दोन मंत्रांचा विचार टाळला, त्यांच्यात रोमशं म्हणजे केसाळ, रम्बते म्हणजे लोंबतं असे शब्द आहेत. वानराचं शेपूट लोंबतंय असा त्याचा सरळ अर्थ होतो. प्राचीन भाष्यकरांनीसुद्धा वृषाकपि म्हणजे सूर्य ठरवल्यामुळं घोटाळा झाला. या मंत्रांचा अर्थ करताना या शब्दांचा संदर्भ त्यांनी भलतीकडेच लावला अन् त्यामुळं तेवढंच टिळकांनी गाळलं. अर्थन आणि आकलन यातला फरक आता आपल्या लक्षात येईल. आकलनाच्या मार्गानं पुढं जाऊ या.

सूर्याच्या जवळजवळ जाऊन त्याच्या मागं गेला की काही काळ धूमकेतू दिसेनासा होतो. दुस-या बाजूला दिसायला लागतो तेव्हा पुन्हा त्याचं डोकं सूर्याकडे तर शेपूट उलट बाजूला, म्हणजे शेपूट पुढं, डोकं मागं असा त्याचा परतीचा प्रवास चालू होतो. जणू काही वानरानं कोलांटी उडीच मारलीये. मारुती लंकेकडं दक्षिणेला गेला होता तसाच उत्तरेला हिमालयात वनस्पती आणायला गेला होता – हे या अरतीच्या अन् परतीच्या प्रवासावरचं रूपक. वृषाकपीच्या सूक्तात त्याला प्रार्थना केलीये की बाबारे, जवळपासच जा, पुन्हा माघारी ये. आणि खरंच असे नेमानं अमुक वर्षांनी ठरलेल्या मार्गानं परत येणारे धूमकेतू आहेत. हॅले धूमकेतूचं नाव आपण ऐकलं असेल. सुमारे ७६ वर्षांनी तो परत येत असतो. असा परत येणारा धूमकेतू किंवा वानर चिरंजीवच म्हणायला पाहिजे नाही का ?

आकाशातून जाणारा धूमकेतू महासागरसुद्धा ओलांडून जात असतो. त्यामुळं मारुती या वानरानं समुद्र ओलांडल्याची कथा, रूपककथा म्हणा, रचायला वाव मिळाला. त्या उड्डाणात मारुतीचा संबंध मैनाक, सुरसा आणि सिंहिका यांच्याशी आला असं सांगितलंय. ही तीन नावं मीन, मकर आणि सिंह या राशींवरून आलेली आहेत. हॅले धूमकेतूचा प्रवास याच मार्गानं होताना दिसतो. धूमकेतूची आणखी खासियत ही आहे अर्ध अस्मान व्यापून राहिलेला केतू क्षणार्धात ठिपक्यासारखा दिसायला लागतो. या देखाव्याचं रूपक कथेत आलं आहे की सुरसा राक्षसीनं जबडा पसरला तेव्हा मारुती अंगानं वाढत गेला आणि एकदम अंगुष्ठमात्र होऊन निसटून गेला. लंकेत त्याच्या शेपटाला आग लागली याचं मूळसुद्धा केतूच्या झळाळून उठणा-या शेपटात आहे.

वाली म्हणजे शेषूटवाला, त्याची बायको तारा, यांसारखी नावं वानर आणि केतू यांचा संबंध दाखवणारी आहेत. त्यांतले वाल्, तार् असे शब्द दक्षिणी भाषांतले आहेत. हनुमान याचा अर्थ त्या भाषांवरून 'धाडलेला प्राणी, प्राणिदूत' असा होईल. तो रामदूत होताच ना. असे आणखीही कितीतरी शब्द संस्कृत आणि दक्षिणी भाषांना समाईक आहेत. त्यामुळं पार्जिटर यांनी बनवलेल्या आण्मन्दि या शब्दावर भिस्त ठेवायला नको. एक वृषाकपीचंच काय, इतरही पुष्कळ सूक्तं वेदपूर्व लोकभाषांतून आलेली दिसतात. त्यामुळं पुराणकथांचं योग्य आकलन झालं तर पार्जिटरनी मानलेला आर्य-अनार्य झगड्यांचा इतिहास जो आपण शिकत आलो आहोत तो सुधारावा लागेल.

तसाच वालीसुग्रीवांच्या भांडणाचा नीतिविचारही बदलावा लागेल. धूमकेतू कधीकधी अक्षरशः फुटतात. त्यांचे दोन किंवा जास्त तुकडे होतात. आणि गंमत म्हणजे एखाद्या हारासारखे पुढचा प्रवास कितीक दिवस एकत्रच चालू ठेवतात. सारख्या दिसणा-या त्या दोघांच्या लढाईत सुग्रीव ओळखू यावा म्हणून रामानं त्याला गळ्यात हार घालायला सांगितला अशी कथा आहे. फुटल्यावर एकत्र प्रवास करणा-या केतुखंडाचा हार दोन मुख्य खंडांपैकी एकाच्या गळ्यात आहे अशी कल्पना सहज करता आली. अशा, कल्पनेतून रचलेल्या युद्धाच्या कथेत नीतीची तत्त्वं कशी पाहता येतील?

तुम्ही म्हणाल, वानरांचा विचार असा रूपकांनी करायचा असला तर, रामरावणांचं काय ? प्रश्न वाजवी आहे आणि त्याचं उत्तर आहे की, होय, रामरावणांचंसुद्धा आकलन करून घ्यायला पाहिजे. अगदी थोडक्यात सांगायचं तर, राम म्हणजे रा मन् म्हणजे रात्रीचा राजा. अर्थात राम हे चंद्राचं रूपक आहे. आणि राक्षसांना नैर्ऋत असंही म्हणतात, ते नैर्ऋत्येकडून येणा-या मोसमी पावसाच्या ढगांचे रूपक आहेत. त्यांचा राजा रावण आणखीच गडद रंगाचा. रामरावणांचं म्हणजे चंद्राचं आणि ढगांचं भांडण कायमचंच, ते पावसाळ्यात आणखी कडाक्याचं होतं. पावसाळा संपल्यावर शरदात चंद्राचा विजय झालेला आपण पाहतोच. तुटणा-या ता-यांना अन धूमकेतूनाही हे राक्षसी ढग चंद्राबरोबर झाकळतात. म्हणून वानरांची न् रामाची मैत्री झाली !

ही सगळी रूपकं भारताच्याच भूगोलाला अन् खगोलाला लागू पडतात. भारतीय समाजात जमीनदारी सुरू होण्यापूर्वीच किती हजार वर्षांपासून त्यांची राहदारी आहे. त्यामुळं रामाला जमीनदारांचा न् मारुतीला शेतक-यांचा देव मानायच्या आधी दोघांच्याही कथांचं आकलन नीट करून घ्यायला पाहिजे.

त्या आकलनाचा उपयोग फक्त इतिहासालाच नाही. आपलं समाजमन त्या कथांनाच इतिहास मानीत असल्यामुळं वर्तमानकाळालाही कथांच्या आकलनाचा उपयोग आहे. राम आणि हनुमान खरेच होऊन गेले असं मानून त्यांच्या जन्मतिथींचे किंवा जन्मस्थानांचे वाद मग होणार नाहीत. राम हा आर्यांचा प्रतिनिधी होता आणि त्याच्या काळी विमानंही होती असला इतिहास ऐकू येणार नाही. रामायण हे महाकाव्य म्हणून वाचलं जाईल आणि त्यातली संस्कृती सारासारविचारानं स्वीकारता येईल.

कथा प्रजापतीची

विश्वनाथ खैरे

पुराणकथेच्या संहितेत (शब्दरूपात) तिच्या पात्रांच्या संबंधित प्रसंग, घटना, संभाषणे इत्यादींचे निवेदन असते. त्या निवेदनांतून 'फार पूर्वीच्या काळात असे असे झाले' असे सांगण्याचा कथाकाराचा हेतू असतो आणि समाजाने सामान्यतः तसेच समजावे अशी कथाकाराची अपेक्षा असते. कथानकातल्या घटना बहुधा अर्थातरांनी वर्णिलेल्या असतात. चिकित्सक वाचक स्वतःचे निकष लावून त्यांचे अर्थ लावतात म्हणजे त्या कथेतून कथानकापलीकडचा काही अर्थ काढतात. चिकित्सकांची ही अर्थने त्यांच्या हेतूनुसार कशी बदलतात ते प्रजापतीच्या प्रसिद्ध कथेच्या उदाहरणाने पाहता येईल. ही कथा ऐतरेय ब्राह्मणाच्या १३.९ अध्यायात आली आहे. त्या अध्यायाचा अनुवाद असा :

प्रजापतीने आपल्या कन्येचा अभिलाष केला. ब्यूचा असें कोणी म्हणतात; उपेचा असं कोणी म्हणतात. ती रोहित् झाली. तिच्याजवळ तो ऋश्य (काळवीट) होऊन गेला. त्याला देवांनीं पाहिलं (आणि) प्रजापति अकृत करतो (असें ते म्हणूं लागले). त्याला मारील असा कोणी ते पाहूं लागले, परंतु त्यांच्यांत तसा कोणी सांपडला नाही. मग त्यांच्या ज्या अतिघोर तनु त्या त्यांनीं एकत्र केल्या. त्यांचा एक देव झाला. त्याचें नांव भूतवत्. हें त्याचें नांव जो जाणतो तोच उत्पन्न झाला. त्याला देव म्हणाले ह्या प्रजापतीनं अकृत केलें आहे. याला विद्ध कर. तो म्हणाला तसें (करितों). तो म्हणाला मी तुमच्याजवळ वर मागतों. ते म्हणाले माग. तेव्हां पशूंचें आधिपत्य (मला असावे) असा वर त्यानें मागितला. म्हणून त्याचें पशुमान् हें नांव. जो त्याचें हें नांव जाणतो तो पशुमान् होतो (तो) जाऊन त्याला वेधिता झाला. तो विद्ध झाला तो वर गेला. त्याला मृग म्हणतात. आणि मृगव्याध म्हणतात तो (ज्यानें विद्ध केलें) तोच. जी रोहित् (झाली होती) ती रोहिणी. जो तीन कांडांचा बाण झाला होता तोच हा (आकाशांतला) त्रिकांड बाण. इति. (५८, 'भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास' शं. बा. दीक्षित १८९६/१९३१). आणि तेच प्रजापतींचे शिंतडलेले रेत वाहिले, तळे झाले. ते देव म्हणाले, हे प्रजापतींचे रेत दूषित ना होवो ('मा दुषत्'). म्हणून ते मादुष झाले. ते मादुष चे मादुषपण. हे मादुषच मानुष असे नाम झाले, म्हणून मानुष असे त्याला आडवळणाने मानतात. कारण देवांना आडवळण आवडते ना. इति.

दीक्षितांच्या ग्रंथात पहिल्या भागाच्या अनुवादानंतर व्याध, मृगशीर्ष आणि रोहिणी या नावांनी ओळखल्या जाणा-या नक्षत्रांतील ता-यांची आकृती व त्यांचे तपशील दिले आहेत. पुढे म्हटले आहे :

आकृतींतल्या सर्व तारांकडे पाहिलें असतां दिसून येतें कीं रोहिणी, मृग आणि मृगशीर्ष, हीं नांवें आकृतींवरून पडलीं असावीं. तसेंच हीं सर्व नक्षत्रें उगवून वर येऊन पश्चिमेकडे जात असतां रोहिणीच्या पाठीस मृग लागला आहे आणि त्याचा पाठीस व्याध लागला आहे असें दिसतें, व त्यावरून रोहिणी-प्रजापतिकथा कल्पिली असावी.

या अर्थनात कथेतल्या पात्रांची कल्पना ज्या गोचरांवरून केली त्यांचा शोध घेतला आहे. 'नक्षत्रे उगवून वर येऊन पश्चिमेकडे जातात' या सर्वांना सहज दिसणा-या गोचरावर एक दुस-याच्या पाठीस लागण्याचे अर्थांतर कथेत आहे त्याच्यावर अधिक भर दिला आहे. गोचर नक्षत्रांतल्या एकाला कन्या, दुस-याला काळविटाचे रूप

घेणारा बाप तर तिस-याला शिकारी अशी विविध परींची अर्थातरे कथेत योजिली आहेत, त्यांना फार महत्त्व दिलेले नाही. देवांचा संबंध कथेत आणला आहे तो प्राचीन कथारचनेच्या चौकटीचा भाग म्हणून त्याचीही दखल घेतलेली नाही. म्हणजे, अर्थातरी निवेदनांचे ज्योतिषशास्त्राशी संबंधित तेवढेच भौतिक अर्थन केले आहे.

उद्धृताच्या पानावरील टीपेत 'ओरायन' (टिळक १९९३) या ग्रंथाचा संदर्भ आकृतींच्या तपशिलाबाबत आला आहे. त्या ग्रंथातले या कथेचेच अर्थन पुढीलप्रमाणे आहे :

आता आपण (संपातचलनाच्या) अधल्यमधल्या टप्प्यांविषयी कोणत्या पंरपरा नोंदून ठेवल्या आहेत त्या पाहूया. आपली मुलगी रोहिणी हिच्याकडे सरकणा-या (receding towards), काल-देव प्रजापतीला रुद्राने मारले ही पंरपरा मी प्रथम विचारात घेतो. ऐतरेय ब्राह्मण (३, ३३) यात, प्रजापतीचे हे वर्तन अकृत म्हणजे पूर्वी कधी न झालेले, आणि देवांनी कडक दखल घ्यायला हवी असे असल्याचे म्हटले आहे. यात आपण ही वस्तुस्थिती उघड पाहू शकत नाही का, की संपातांच्या परांचनामुळे, सूर्य हळूहळू रोहिणीकडे सरकत होता? वर्षारंभाची नक्षत्रे निरखणा-या प्राचीन पुरोहितांना ही स्थिती पाहिल्यावर, या बदलाची मीमांसा न करता आल्यामुळे, न्यायाने आणि प्रामाणिकपणे पक्के वाटले की, सूर्य म्हणजे प्रजापती असा पूर्वी न गेलेल्या वाटेला (unprecedented course) गेला तर ते मोठेच अरिष्ट होय. मी मागे गर्गाच्या एका श्लोकाचा संदर्भ दिला आहे; त्यात म्हटले आहे की, धनिष्ठांखेरीज इतर ता-यापासून उत्तरायण सुरू झाले तर मोठ्या आपत्तीचे ते सूचन होय; आणि आपण मानू शकतो की त्याचप्रमाणे वैदिक आर्यांची श्रद्धा होती की, सूर्य नव्या वर्षाचा आरंभ मृगापासून करायचा थांबला तर ती अभूतपूर्व आपत्ती होय (unprecedented calamity). पण प्रजापतीला त्याच्या गैर वर्तनाबद्दल शिक्षा झाली आणि मामला तेवढ्यापुरता तिथेच संपला. येथे रोहिणी शब्दाच्या उपपादनाच्या प्राचीन रीतीचा विचार करता येईल. अरब तिला अल्-दबरन्, 'मागे येणारी' म्हणतात; कारण ती क्रमाने कृत्तिकांच्या नंतर आहे – हे उघड आहे. पण हिंदूंनी तिला रोहिणी म्हणजे 'चढलेली' म्हटले; का की, प्राचीनतम काळात सूर्य तिच्याकडे हळूहळू धावला हे त्यांनी टिपले, कोणी असे सुचवले आहे की, प्रजापतीच्या कथेचा अर्थ रोहिणी, मृगशिरस् आणि रुद्र ही रोज क्रमाने उगवतात यावरून लावावा. पण प्रजापती अभूतपूर्व रीतीने रोहिणीच्या मागे अक्षरशः धावला असे का मानले याचा या स्पष्टीकरणात काही खुलासा होत नाही. निश्चितच आपण असे तर मानू शकत नाही की वैदिक पुरोहितांना या नक्षत्रांच्या जागा स्थिर आहेत याचे ज्ञान नव्हते. तर मग संपातचलनामुळे सूर्याचे रोहिणीकडे होणारे प्रत्यक्ष परांचन देखले असल्याशिवाय, प्रजापती रोहिणीच्या मागे धावत तिच्यासंगे राहण्याचा विचार करित असल्याचे त्यांनी का मानले या गोष्टीचा उलगडा आपण करू शकत नाही. प्रजापती आणि रुद्र यांची कथा तुलनेने नंतरची असली तरी, भारतीय आर्यांपासून ग्रीक आणि पार्सी यांची फाटाफूट होण्याआधीच ती पूर्णपणे रुजलेली होती असे दिसते (२२७-२९).

या एकूण युक्तिवादात कथेचे आपले अर्थनच योग्य असल्याचा दावा काही करून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न उघड दिसतो. सगळ्यात जास्त भर आहे तो 'प्रजापती अकृत करतो' या कथेतल्या वाक्यांशावर. हे अकृत भौतिकातले होते की कथेतले होते? या प्रश्नाचे उत्तर येथे ते भौतिकातले असे धरून सगळा युक्तिवाद केला आहे. ते खरे कथेतले आहे. काळवीट होऊन आपल्याच कन्येचा अभिलाष करणे हे अकृत आहे. ते ज्याने केले तो प्रजापति एका

नक्षत्राचे अर्थांतर आहे. ते नक्षत्र म्हणून स्थिर आहे पण गणतीत क्रमाने रोहिणीच्या नंतर असल्यामुळे 'तो तिच्या मागे धावतो' असे मिश्र अर्थांतर करता आले. कथेतली पात्रे असणा-या बाप-मुलींच्या संबंधात *बापाने मुलीच्या मागे धावणे हे अकृत* होते. त्याबद्दल *देवांचा ओरडा ही कथेतली घटना* होती. कथा समाजातल्या माणसांनी रचली असल्यामुळे माणसांचे नीतिनियम लावून प्रजापतीच्या कथित कृतीला अकृत म्हटले, भौतिक नियम मोडणा-या कोण्या घटनेला अकृत म्हटले नाही.

अरबांनी रोहिणीला कृत्तिकांच्या 'मागे जाणारे' म्हटले, त्याच न्यायाने प्रजापतीला रोहिणीच्या 'मागे जाणारा' का म्हणता येऊ नये ? रोहिणी म्हणजे 'चढलेली' कारण 'सूर्य तिच्याकडे हळूहळू धावला' या विधानातही गफलती आहेत. कथेतल्या *प्रजापती* ऐवजी येथे सूर्य रोहिणीकडे धावतो असे धरले आहे. त्याचमुळे पुढे कथेतल्या *अर्थांतराचे आणखी अर्थांतर* 'सूर्याचे भौतिक परांचन' असे केले. वास्तविक, कृत्तिका, रोहिणी, मृग ही नक्षत्रे रोज एकमेकांच्या 'मागे जाणारी' जशी सहज दिसतात तसा परांचनाने रोहिणीकडे धावणारा सूर्य दिसू शकत नाही हे याच ग्रंथात पान १८वर सांगितले आहे : 'पण संपातचलनाच्या परिणामी होणारा ऋतुबदल इतका सूक्ष्म असतो की तो शेकडो वर्षांनंतरच भावतो. आणि खगोलाची निरखणे करणा-या अतिप्राचीनांच्या नजरेतून तो सुटला असेल हेच असंभाव्य नसून संभाव्य आहे. कारण सूर्याचे अयनमार्गावरील स्थान ठरवण्यासाठी, रोज सकाळी त्याच्या जवळपासचे तारे निरखणे ही एकच त्यांची पद्धत होती.'

तैत्तिरीय या दुस-या ब्राह्मणग्रंथात याच कथेचा जो पाठभेद आहे, त्यानुसार प्रजापतीच्या पाठलागामुळे त्याच्या मुलीने आकाशात आरोहण केले म्हणून ती रोहिणी म्हणजे चढणारी झाली असे म्हटले आहे (सा तत ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम्।' १.१.१०.६). तिथेही हा कथागत मामला आहे, भौतिक नाही. यातल्या प्रतिपादनाच्या आणखी खोलात जाण्याचे प्रयोजन नाही. पुराणकथेचे अर्थन कसे एकारलेले असू शकते एवढेच इथे दाखवायचे आहे.

ज्योतिषाच्या जागी समाजशास्त्राच्या अंगाने केलेले याच कथेचे अर्थन 'आदिभारत' (डांगे १९९७) या ग्रंथात आले आहे :

सृष्टी कशी निर्माण झाली हे सांगत असता ऐतरेय ब्राह्मणात म्हटले आहे की मूळ सृष्टिकर्ता प्रजापती याने प्रजोत्पादनासाठी स्वतःच्या मुलीशी लग्न केले (प्रजापतिर्वै स्वां दुहुतरमध्यायत् ।). मत्स्य व वायुपुराणात सृष्टिकर्त्या ब्रह्माबद्दल असेच म्हटले आहे. पुढे अशा संबंधांवर बंधन घालण्यात आले; तेव्हा प्रजापतीने तेच चालू ठेवण्याचा हेका धरला असे दिसते. परंतु त्याला सावध राहावे लागले. त्याला आपल्या मुलीकडे, दस्युकडे जाताना हरणाचे रूप घ्यावे लागले व तिला रोहिता हरिणीचे रूप घ्यावे लागले होते. परंतु देव अतिशय सावध होते आणि प्रजापतीने आपले कर्म करण्यापूर्वीच त्यांनी त्याला बाणाने मारले. ऋग्वेदात याचा विशेष निषेध करण्यात आला नाही. त्यात असे सांगितले आहे की, दोन्ही पापी व्यक्ती स्वर्गात गेल्या आणि तेथे मृगनक्षत्राच्या तारकासमूहात त्यांना स्थान मिळाले. (ऐतरेय ब्राह्मण, ३-३३, ५-३२) खगोलशास्त्र समजावून देण्यासाठी ही रूपक कथा सांगितली असे जरी म्हटले तरी प्रत्यक्ष जीवनातील अशा घटनांचे प्रतिबिंब म्हणून लोकांच्या मनात या आठवणी असल्याशिवाय या विचारसरणीचा आधार घेण्याची काहीही जरूरी नव्हती (७९).

‘ओरायन’ मधील ज्योतिषविषयक अर्थनात ज्या ‘अकृत’ या शब्दावर विशेष भर देण्यात आला आहे त्याची या समाजशास्त्रीय अर्थनात अजिबात दखल घेतलेली नाही हे लक्षात येते. कथानकातल्या विधानांना त्यासाठी थोडीथोडी मुरडही घातलेली आहे. बाप आणि मुलीचा संबंध ‘गैर आहे हे अजून लक्षात आले नव्हते’ अशा काळातली ही कथा आहे असा रोख आहे. ‘ते देवांमधील व्यवहार असल्याने चालू शकत होते असे स्पष्टीकरण दिले जाते’ अशी टिप्पणीही आहे. ब्राह्मणग्रंथात देवांमधलासुद्धा असला व्यवहार ‘अकृत’ सदरात पडत होता हे विसरून त्याच्या खूपच आधीच्या ऋग्वेदात ‘याचा विशेष निषेध केला नाही’ असे असमर्थनीय विधान केले आहे. खगोलातल्या गोचरांच्या अर्थातरांनी भरलेल्या कथेवरून समाजाच्या धारणांविषयी अनुमाने काढणे योग्य होणार नाही.

दोन्ही अर्थातरांमध्ये माणसांना रोज दिसणा-या देखाव्यांपेक्षा समाजाच्या ‘आठवणींना’ कथांच्या घडणीचे जास्त श्रेय दिलेले आहे. आजच्या विज्ञानयुगातसुद्धा बहुसंख्य सुक्ष्मिक्षितांनाही परांचन या गोचराची कितपत जाणीव असेल हे सांगता येत नाही. शतकावधींनंतर सूक्ष्म विचार करणा-यालाच ज्या गोष्टी जाणवतात त्या पुराणकाळातल्या समाजाच्या आठवणीत राहिल्या असतील असे मानणे कठीण आहे. त्याचप्रमाणे सामान्यतः निंदनीय अशा बाप-मुलीच्या संबंधाची प्राचीन रूढी म्हणून समाजाने आठवण ठेवली हेही केवळ आग्रहाचे म्हणणे होईल. पुराणकथांची प्रवृत्ती प्राचीनकाळाला पुण्ययुग मानण्याची असते. याही कथेत ‘प्रजापती अकृत करतो’ म्हणणा-या देवांच्या मुखाने, समकालीनांनी योग्य मानलेल्या आचारालाच प्राचीन काळातल्या चलनाचे समर्थन दिले आहे.

वर दिलेल्या तिन्ही अर्थनांमध्ये या कथेतल्या उत्तरभागाचा विचार झालेला नाही. वास्तविक, तो एकूण कथेचा आधीच्या अकृताइतकाच अंगभूत भाग आहे. प्रजापति हे नाव सार्थ व्हावे अशा स्वरूपाचे मनुष्यजातीचे जनकत्व त्याला बहाल करण्यासाठी ओढाताणी व्युत्पत्तीचा आटापिटा या भागात केला आहे. परिभाषा वापरायची झाली तर सगळी मिळून ही कथा ‘उगमी’ कथा म्हणता येईल. मिथ्यकथा, लोककथा या मार्गाने ती पुराणकथा झालेली दिसते.

पुराणकथेने देव, स्वर्ग वगैरेंचा अंतर्भाव करून वेदाशी सांधा जोडला. ब्राह्मणग्रंथात वेदातल्या एखाद्या मंत्राचे स्पष्टीकरण देण्याच्या निमित्ताने कथा सांगितलेल्या असतात. येथे तसा कुठला मंत्र घेतलेला नाही. नक्षत्रांना देवांची नावे दिली आहेत. नक्षत्राचे प्रचारातले नाव मृग असल्यामुळे देवाला ‘काळविटाचे रूप घ्यायला’ लावले. गडी बाईच्या मागे लागणे, रेत गळणे यांसारखा उघडेवाघडेपणा लोककथेचा आहे. रात्रीच्या वेळी प्राण्यांची शिकार करणा-या आदिम समाजात, तळपत्या नक्षत्रपुंजाला हरिण आणि आकाशातल्या सर्वांत तेजस्वी लालसर ता-याला शिकारी अशी अर्थातराची नावे मिळाली असावी. ती नावे मिथ्यकथेच्या पात्रांना मिळाली. मूळची एक मिथ्यकथा या दोन पात्रांपुरतीही असेल. दुस-या कथेत रोहिणी या तिस-या पात्राची भर पडली. गोचरांची अर्थातरे किंवा कथेची कथांतरे किती व्हावीत याचा काही नियम नव्हता. त्यामुळे इतर अनेक कथांमध्ये यातली पात्रे एकेकटी किंवा गोळ्यामेळ्याने आपल्याला भेटतात तशीच कथागत अर्थातरेही इतरत्र दिसतात. कर्दम

नावाचा ऋषी मृगरूपाने मृगीशी रत झालेला पांडूने पाहिला, पर्वतीच्या मागे लागलेल्या शिवाचे (पशुपतीचे) विखुरलेले रेतबिंदू आकाशातले तारे झाले, एकलव्य नावाच्या निषादाने (व्याधाने) सात बाणांनी कुत्र्याचे तोंड बंद केले (मृग नक्षत्रात सात तारे मुख्यतः दिसतात) इत्यादी उदाहरणे नुसती नमुन्याची म्हटली तरी त्यांत तिन्ही अवस्थांतल्या कथा रचना-या समाजांची चाहूल लागते.

त्या त्या अवस्थेतल्या कथानकांमध्ये त्या त्या समाजाचे गोचराविषयीचे अर्थन प्रकट झाले होते. आपण आपल्या मनाने कथेचे अर्थन करण्यापेक्षा, त्या समाजमनाने केलेल्या अर्थनाचे म्हणजे त्या त्या कथानकाचे शब्दरूपावरून आकलन करणे हे आपल्या अभ्यासाचे प्राथमिक ध्येय असले पाहिजे. त्या दृष्टीने दीक्षितांचे खगोलीय अर्थन पुराणकथेच्या आकलनाच्या पुष्कळ नजीक पोचते. प्राचीन समाजातल्या सामान्य माणसाच्या निरखणाच्या मर्यादित त्याला प्राप्त होण्याजोग्या ज्ञानाची कल्पना करून मिथ्यजनक अर्थांतर त्यात शोधले आहे. त्याआधीच्या अर्थांतरांची कल्पना येण्यासाठी लोकभाषांमधल्या साध्यासुध्या शब्दांना कौल लावता येतो. टिळकांच्या आणि डांग्यांच्या अर्थनांमध्ये ज्या आठवणींचा हवाला दिला आहे त्यांच्यापेक्षा अधिक प्राथमिक आणि आदिम पातळीवरच्या आठवणींवर यात भिस्त आहे.

दक्षिणी भाषांमध्ये तळपणे, चमकणे या अर्थाचे कन्नड 'मिरुगु' सारख्या उच्चाराने शब्द आहेत. आकाशातल्या विशेष तेजस्वी नक्षत्रपुंजांपैकी असलेल्या 'मृग' या संस्कृत नावात मिरुगु या प्राथमिक संवेदनावर्णनाच्या शब्दाचा ध्वनी आपल्याला ऐकू येतो. तमीळ 'मरुप्पु', मालतो 'मर्गु', म्हणजे (हरणाचे वगैरे) शिंग यांच्याशी सरळ संबंधित मालतो 'मर्गो' म्ह. काळवीट हा शब्द संस्कृतातून त्या वनवासींच्या बोलीत उतरला असे म्हणता येणार नाही. उलट, मृग या शब्दाचे लोकभाषिक मूळ त्यात दिसते. तळपत्या नक्षत्राला मृगाचे नाव सहजच मिळू शकले, तमीळ 'मरुवु', तेलुगु 'मरुपु' 'मरुगु' या शब्दांना 'अभिलाष करणे, मागे लागणे, संभोगणे' अशा पसराचे अर्थ आहेत. मृग या अर्थाच्या शब्दांशी त्यांचे ध्वनिसाम्य लक्षात घेता, मृगरूपाने संभोगण्याची कथा लोकभाषांतल्या शब्दखेळातून कशी रचली गेली असेल याची कल्पना येते. ती संस्कृतात आली तेव्हा तिच्यावर दैवती अर्थांतरांचा अधिक संस्कार झाला.

बंगालीत फुलपाखराला 'प्रजापति' म्हणतात. फुलांवर पराग शिंतवून नवी प्रजा निर्माण करण्याचे काम फुलपाखरू करते, त्यामुळे प्रजापती हे नाव त्याला अनुरूपच आहे. पण आकाशात दिसणारी मृगनक्षत्राची आकृती आदिमजनाला फुलपाखरासारखीच दिसली असेल. म्हणून तमीळमध्ये ज्याप्रमाणे 'शेति (व्यवसाय) याच्या जागी 'शेती' या अर्थी 'विवसाय' हाच तत्सम शब्द रूढ झाला त्याचप्रमाणे फुलपाखरू या अर्थी प्रजापती शब्द बंगालीत आला असावा. मृग-रोहिणी नक्षत्रांच्या संबंधाने प्रजापतिकथा कोणत्या मानसिक प्रक्रियांतून रचली गेली याच्या शोधाला हा एक उपयोगी माग आहे.

असे म्हणतात की, प्रजापती अर्थात ब्रह्मा मुलीच्या पाठी लागला या कारणाने त्याचे मंदिर कोणी बांधीत नाही. पुराणकथा समाजाच्या देवधर्मविषयक आचारविचारांवर किती परिणाम करू शकतात याचे हे उदाहरण आहे. ब्रह्मा हेही एक मिथ्यच आहे हा विचार बाजूला ठेवला तरी, त्याच्या अकृताचे मूळ शब्दांच्या खेळात आहे हे कथाविषयक आकलन त्याच्या प्रतिमेबद्दल आणि एकूणच पुराणकथांच्या बद्दल आपल्याला नव्याने विचार

करायला प्रवृत्त करील. पशुपती व्याधाने प्रजापती मृगाच्या केलेल्या शरवेधापेक्षा त्या पुराणकथेचा विचारवेध अधिक कल्याणकारक होईल.

धर्मविषयक भूमिका आणि पुराणकथा

विश्वनाथ खैरे

‘पुरोगामी चळवळींची धर्मविषयक भूमिका’ (सदानंद मोरे, साधना ८ मे १९) या लेखातल्या प्रतिपादनाचा सारांश त्यातल्याच शब्दांत असा सांगता येईल : ‘पुरोगाम्यांच्या धर्मविषयक प्रतिसादांचे वर्गीकरण तीन भूमिकांमध्ये करता येते. उपेक्षा, उपहास आणि उच्छेद... धर्म या बाबीकडे पाठ फिरवल्यामुळे पुरोगामी, धर्मांमधील पुरोगामी आशयापासून वंचित झाले, जनसामान्यांपासून दुरावले, तुटले आणि त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे प्रतिगाम्यांचेच हात बळकट झाले.. ज्या कृतीमुळे प्रतिगामी नसलेले सर्वसामान्य लोक प्रतिगाम्यांच्याकडे खेचले जातील अशा कृती तरी त्यांनी टाळाव्यात.’ पुरोगामी आणि प्रतिगामी यांच्यामधली अशी ही ‘सहगामी’ भूमिका म्हणता येईल. सहगामी म्हणजे ‘जैसे थे’ वादी नव्हे, समाजाला बरोबर घेऊन पुढे जाऊ पाहणारी, भूमिका होय.

या सहगामी भूमिकेतून, लेखात धर्म म्हणून रामकथेचा दाखला घेतला आहे. ‘पुरोगाम्यांच्या धर्मविषयक पवित्र्यांचे ..एक उदाहरण’ म्हणून ‘रामाच्या चरित्राची चिकित्सा करणे हा पुरोगाम्यांचा एक आवडता छंद आहे’ असे म्हटले आहे. त्यापुढे पुरोगाम्यांनी रामाची प्रतिमा कशी विविध प्रकारची रंगवली ते सांगून सर्वसामान्य भारतीयाची रामाची प्रतिमा, गांधीजींची रामराज्याची कल्पना, आणि तुकारामांच्या अभंगांतील राम आणि रामराज्य यांच्यासंबंधीच्या दृष्टिकोनांतील ‘लोकशाहीला पोषक मामला’ यांची चर्चा केली आहे. एकंदरीत रामाच्या पुराणकथेला धर्म मानले आहे आणि तिच्यातला ‘पुरोगामी आशय’ काढून दाखवला आहे.

रामाची प्रतिमा

रामाची पुराणकथा संस्कृत रामायणातली घेतली आहे. रामायण हे महाकाव्य आहे, काटेकोरपणे त्याला धर्माचा ग्रंथ आणि रामचरित्राच्या चर्चेला धर्मविषयक चर्चा म्हणता येणार नाही. लेखानुसार रामाच्या विविध प्रतिमा अशा :

पुरोगाम्यांची : उत्तरेतील वसाहतवादी धर्माचा प्रतिनिधी, दक्षिणेतील मूळ रहिवाशांचा शत्रू, सीतेचा त्याग करणारा म्हणजेच स्त्रीवर अन्याय करणारा, शंबूकाची – शूद्राची हत्या करणारा, वालीला कपटाने यमसदनाला पाठवणारा इत्यादी.

सर्वसामान्य भारतीय माणसाची : एकपत्नी आणि एकवचनी पितृभक्त राम.

सहगामी भूमिकेतून : ‘तुम्हांला जर लोकांविषयी आस्था आहे तर तुम्ही कोणता ‘राम’ घेऊन पुढे जाणार हा खरा प्रश्न आहे.’ असे म्हणून साधारणपणे सर्वसामान्य भारतीयाच्या बाजूने कौल दिला आहे.

या प्रतिमा धर्मविषयक चर्चेत विचारात घेता येतील का ? लेखात धर्म शब्दाची व्याख्या किंवा व्याप्ती स्पष्टपणे सांगितलेली नसली तरी, फुले आणि आगरकर यांच्यासंबंधी केलेल्या विधानांत ईश्वर आणि धर्म यांचा उत्कट संबंध सांगितला आहे :

‘..फुले हे ईश्वरवादी होते व त्यांच्या सामाजिक कार्यांचे प्रेरणास्थान त्यांची धर्मश्रद्धा होती..’ ‘धर्माचा गाभा जो ईश्वर त्याच्या बाबतीत आगरकर नास्तिकतावादी नसून अज्ञेयवादी होते.’

साहजिकच, वर दिलेल्या रामाच्या प्रतिमा पूर्णपणे मानवी रूपातल्या असल्यामुळे ईश्वराशी जोडलेल्या नाहीत; म्हणून धर्मविषयक चर्चेत त्या विचारात घेणे तसे योग्य नाही.

रामायणाचा आधार

पुरोगामी भूमिका मानवी रामाच्या चरित्राची चिकित्सा करते किंवा सर्वसामान्य भूमिका रामाला मान देते- दोन्हीही रामायणातल्या काव्यकथेच्या शब्दरूपाच्या आधारावर; त्या शब्दरूपांत रामकथेतल्या घटना वर्णन केल्या आहेत तशाच प्रत्यक्षात घडल्या असे मानून, पुरोगामी भूमिका त्या वर्णनांतून सामाजिक आणि ऐतिहासिक अर्थ काढते, त्यामुळे पुरोगामी ‘वसाहतवादी धर्म, मूळ रहिवासी, स्त्रीवर अन्याय, शूद्राची हत्या,’ यांसारख्या कथेबाहेरच्या गोष्टी आणतात, लेखातल्या ‘त्यांच्या मुद्द्यांपैकी काही सत्य असतीलही कदाचित, ‘भारताच्या पुराणेतिहासातील घटना इतक्या विवादास्पद आहेत की..’ अशा वाक्यांवरून, सहगामी भूमिकाही रामायणातली ही शब्दरूपे बहुतांशी मान्य धरून चालताना दिसते. त्याचमुळे सर्वसामान्यांची रामाची सामाजिक-सद्गुणी प्रतिमा सहगामींना ग्राह्य वाटते.

रामायणातल्या कथाभागांतल्या घटनांना यत्किंचितही ऐतिहासिकता देण्यात त्यातला वानर-राक्षसादी पात्रांचा अंतर्भाव हा सहज भावणारा, अनेकांपैकी एक, महत्त्वाचा अडसर आहे. वानरांना बोलता येत होते किंवा राक्षस आकाशमार्गाने जात-येत असली वर्णने मानवी कोटीतली नाहीत. त्यामुळे पुरोगामी अर्थनांना वास्तवातला आधार नाही. सहगामींना त्यांच्या त्या अर्थनांतली सत्यासत्यता बघत बसण्याचेही कारण नाही.

त्याचबरोबर सर्वसामान्यांची रामाची प्रतिमा केवळ सद्गुणी मानवाची आहे असा समजही त्यांनी करून घेऊ नये. कारण ती प्रतिमा नुसती मानवी नाही, ईश्वराच्या मानवी अवताराची आहे आणि तीही रामायणाच्या शब्दरूपात आलेली आहे. त्यामुळे, धर्मविषयक चर्चेत राम ओढायला ईश्वरसंबंधाचा थोडासा आधार मिळतो. असे असले तरी, ‘धर्माधीन पुरोगामी आशय’ म्हणून ‘एकपत्नी आणि एकवचनी पितृभक्त राम’ ही अपुरी प्रतिमा सर्वसामान्यांच्या वतीने पुढे करता येणार नाही.

रामराज्याचा आशय

लेखात तर ‘गांधीजींनी जो राम पाहिला आणि ज्या रामराज्याची कल्पना केली ती याच प्रतिमेशी सुसंगत अशी’ असे विधान करून आणखी पुढचे पाऊल टाकले आहे. नुसत्या एकपत्नी आणि एकवचनी रामाचे राज्य लोकांत आनंदीआनंद करू शकले असते असे सर्वसामान्य माणूस मानीत नाही. ईश्वरी अवतार असलेल्या रामाचे राज्य आपोआप लोकहिताचे असेल अशी त्याची कल्पना असते. गांधीजींनाही ईश्वरावतार राम अभिप्रेत होता. रोगनिवारणासाठी रामनामाचा त्यांनी पुरस्कार केला. वास्तव पातळीवर ग्रामस्वराज्य त्यांना हवे होते आणि आदर्श म्हणून रामराज्याची जनसामान्यांची कल्पना त्यांनी मांडली.

ही ईश्वरी रामराज्याची कल्पना पुष्कळ जुन्या काळापासून चालत आली असल्यामुळे तुकारामांसारख्या भगवद्भक्ताच्या अभंगांत ती आली यात नवल नाही. पण लेखात तुकारामांच्या अभंगाचे अपुरे अवतरण देऊन 'समृद्ध आणि दुःखमुक्त प्रजेचे राज्य ते रामराज्य' असे इहवादी सार काढले आहे ते बरोबर नाही. त्या अभंगाचा शेवट कसा आहे :

तुका म्हणे रामे सुख दिलें आपुलें । तयां गर्भवासीं येणें जाणें खुंटलें । ११०६।

हे चरण आधीच्या 'नामाच्या नजरें भय सुटलें काळा' यांच्या सह वाचले म्हणजे या अभंगात रामनाम घेण्यामुळे काळालाही भीती वाटते आणि माणसाची पुनर्जन्माची कटकटही संपते अशी आध्यात्मिक महती सांगितली आहे हे लक्षात येते.

'समताविषमतेचा प्रश्न घ्याल तर' असे म्हणून जो (१३२६) अभंग उतरला आहे तोही देव राम आणि भक्त प्रजा यांच्या आध्यात्मिक एकरूपतेचा आहे; 'असा हा लोकशाही मामला आहे' असे अभिमानाने सांगण्यासारखा आधुनिक अर्थाचा आशय त्यात मुळीच नाही.

लोकांविषयी असलेल्या आस्थेच्या पोटीसुद्धा रामायणात किंवा गाथेत आधुनिक समता-लोकशाही संकल्पनांचे असले आधार काढून दाखवण्याने सर्वसामान्य जनतेचा बुद्धिभेद होतो हे सहगामींनी ध्यानात घेतले पाहिजे. रामायणाच्या शब्दरूपावर भिस्त ठेवून वेगवेगळ्या मतांचे पुरोगामी आपापल्या मांडणीला अनुकूल अर्थने करतात तसेच आणखी एक अर्थन सहगामी यात करून दाखवतात. पुरोगामींची टीका सामान्यांना गंभीरपणे घ्यावीशी वाटत नाही त्याचप्रमाणे पण दुस-या टोकाला, सहगामींच्या अशा समर्थनाने, आपली जी काही धर्मादिकांविषयीची धारणा आहे तीच कवटाळून ते संतुष्ट राहतील आणि परिवर्तनाला अनुकूल न होता, कुशल प्रतिगामींच्या कारवायांना बळी पडू शकतील. रामराज्य हे मानवी रामाचे राज्य असे मान्य केली की, अयोध्या नावाच्या, हल्लीच्या उत्तर प्रदेशातील नगरीत ते होते हे मान्यच करावे लागते. मग त्या रामाचा जन्म जिथे झाला ती जागाही दाखवणारे आणि तिथेच रामाचे मंदिर बांधू पाहणारे पुढे येतात, तेही रामराज्याला लोकशाही किंवा जी कुठली सर्वोत्तम शाही असेल ती मानणारे असतात. त्यांचे म्हणणे सहगामींना तरी मान्य करावे लागेल. रामाचे मानवीकरण अमुकच प्रमाणापर्यंत करावे असे ते म्हणू शकणार नाहीत.

पुराणकथांचे आकलन हवे

सर्वसामान्यांनी रामाला देवच मानलेला असल्यामुळे त्याच्या चरित्रात काहीही चांगले दाखवले तर त्यांना हवेच असते. त्याचमुळे रामाच्या कथेतले मानवी कोटीच्या पलीकडचे भागही त्यांना विश्वसनीय वाटत असतात. पुरोगामींप्रमाणे त्यांचे सोयिस्कर अर्थन करून किंवा सहगामींप्रमाणे ते नजरेआड करून पुराणकथांच्या द्वारे मानवधर्म समाजात रुजवण्याची इच्छा कितीही प्रामाणिक असली तरी पुरी होणार नाही. याचा अर्थ असा नाही की समाजात परंपरेने चालत आलेल्या कल्पनांचा पाठपुरावा करीत रहावे. लेखात दिलेले एकनाथांचे उदाहरण या दृष्टीने पाहता येईल. त्यांनी 'धर्माच्या चौकटीत' म्हणजे पुराणकथांच्या चौकटीत राहूनच अयथार्थ धर्माची 'उपेक्षा, उपहास, उच्छेद' तिन्ही केलेली दिसतात. म्हणजे 'स्वतःच्या विचारांशी प्रतारणा करून धर्म मानणा-या लोकांचा अनुनय' वगैरे त्यांनी केला नाही, सुधारणा करू पाहणा-या कोणालाही तसे करता येणारच नाही.

म्हणूनच पुरोगामी व सहगामी मंडळींनाही जनसामान्यांच्या पुराणकथांचा जो आशय ठसलेला आहे त्यातल्या चिरंतन मानवी मूल्यांशी असलेल्या विसंगती वगैरे दाखवाव्याच लागतील. मात्र त्यासाठी पुराणकथांचे योग्य आकलन करून घेतले पाहिजे. या आकलनाची विविध अंगे असतील :

१. सामान्यतः ग्राह्य व प्रमाण मानलेली पुराणकथांची संस्कृत संहिता ब-याच काळावर बनत आली. संस्कृत भाषा ज्या पुरोहित वर्गाच्या धार्मिक वापरात होती त्याच वर्गाने त्यांची रचना केली आहे. ईश्वर, अवतार, धर्म इत्यादिकांविषयीच्या त्या वर्गाच्या कल्पना साहजिकच कथानकांवर प्रभाव पाडून राहिल्या आहेत.
२. त्या कथानकांची पात्रे मानवी वाटावीत अशीच त्यांची शब्दयोजना असली तरी ती पृथ्वीवर वावरलेली किंवा ऐतिहासिक म्हणता येतील अशी नाहीत. त्यांतली पुष्कळ, संस्कृतशी काही संबंध नसलेल्या लोकसमाजांच्या लोककथांमधूनही घेतली आहेत. त्यांचा शक्य तेथे, पुरोहितांनी पूज्य मानलेल्या वेदवाङ्मयातील पात्रांशी संबंध जोडण्याचा प्रयासही कथानकांत झालेला आहे.
३. या लोककथांमधली तशीच वेदांमधलीही पात्रे, लोकसमाजांत परंपरेने चालत आलेली आदिम मिथ्यांची सजीवने आहेत. आदिम मिथ्ये विश्वातल्या प्रभावी गोचरांची उपमारूपकादी अर्थातरांनी संकल्पिलेली असतात. मुख्यतः पुराणकथांतील अद्भुत, दैवी किंवा अतिमानवी भासणा-या कथाभागांत या अर्थातरांचे धागेदोरे सापडतात.
४. पुराणकथांचे आकलन म्हणजे त्यांच्या शब्दरूपांवरून आदिम मिथ्यांपर्यंत जाणे. हे होताना कथानकांवर परिणाम केलेले सामाजिक प्रभावही लक्षात येतात. यांवरून सर्वसामान्यांच्या विश्वासाच्या शब्दरूपातला किती भाग (मिथ्यांच्या रचनेतून) ज्ञानाच्या शोधाचा आहे, किती रचनाकारांच्या ब-यावाईट सामाजिक धारणांमधून आला आहे, शाश्वत मानवधर्माचा भाग अनुपंगाने किती आला आहे हे समजून येईल.

याप्रमाणे आकलन झाल्यावर समाजाला ते समजून द्यावे लागेल. मिथ्यरचना प्राचीन काळातल्या साध्याभोळ्या लोकांनीच केलेल्या असल्यामुळे त्यांच्या मागची अर्थातरे फार गुंतागुंतीची नसतात. त्यामुळे ती समाजालासुद्धा समजावून देणे तसे कठीण नाही. किंबहुना सामान्यबुद्धीलासुद्धा कोड्यात टाकणारे कथाभाग समाधानकारक रीतीने आकलनाच्या आवाक्यात आले याचा आनंदही सामान्यजनांना वाटेला.

प्रस्तुत लेखकाने याप्रमाणे १९८६ साली 'गोष्टींचं गूढ' या रविवार सकाळ मधल्या मालिकेत, धर्मभावनेशी संबंधित फुटकळ कथांचे, व १९८६ साली 'रामायणाची गोष्ट' या साधनेतील मालिकेत रामकथेचेही, आकलन मांडले आहे. आंबेडकरांनी जे 'रामाचे कोडे' घातले त्याचाही विचार १९९८च्या 'आजचा चार्वाक' दिवाळी वार्षिकातल्या लेखात केला आहे. या आणि आधीच्या व नंतरच्या लेखां-पुस्तकांतून, रामकथेचे आकलन जसे घडते ते थोडक्यात देतो.

रामायणात राम-सीता या अवतारी मानलेल्या जोडप्याबरोबर वानर आणि राक्षस या प्रमुख मानवेतर योनींच्या आणि इतरही कित्येक ऋषिमुनी, तीर्थक्षेत्रे यांच्या कथा आल्या आहेत. त्यांच्या मुळाशी, चंद्र, धूमकेतू-उल्काशनी आणि पावसाळी ढग यांच्यावरची आदिम मिथ्ये मुख्य आहेत. नक्षत्रतारका, वृक्षवल्ली, पशुपक्षी यांच्या गोचर अनुभवांवरही मिथ्ये आणि कथा बेतल्या आहेत. बहुतेक कथांमधील 'धर्म' मुख्यतः वर्णाश्रमधर्म आहे.

या आकलनातून पुरोगामींच्या मानवी रामाच्या प्रतिमांच्या मुळाशी काय आढळते ते थोडक्यात देता येईल : उत्तरेकडील वसाहतवादी धर्माचा प्रतिनिधी : क्रांतिवृत्ताच्या उत्तर-दक्षिणेस असलेल्या नक्षत्रांतून जाताना दिसणारा चंद्र.

दक्षिणेतील मूळ रहिवाशांचा शत्रू : दक्षिणेकडून (दक्षिणपश्चिमेकडून) येणा-या पावसाळी ढगांनी झाकून जाणारा आणि त्यांना 'पाऊस पाडायला लावून' शेवटी विजयी मुद्रेने चकाकणारा चंद्र.

सीतेचा त्याग करणारा : आकाशातून तुटून आगीच्या लोळात धरणीकडे येऊन तिच्या पोटात घुसणा-या तारकेचा म्हणजे उल्केचा सखा चंद्र.

शंबूकाची हत्या करणारा : दक्षिण क्षितिजाजवळ, उलटा लोंबकळत्या माणसासारखा दिसणारा क्रूस (त्रिशंकू) या नावाचा तारकापुंज आहे; तो तसा का लोंबकळत असावा याचे, शूद्राच्या तपस्येचे वर्णधर्मी कारण सांगणा-या कथेचा नायक चंद्र. (कथेच्या याच चौकटीत क्षत्रियाला ब्राह्मणाप्रमाणे यज्ञाने स्वर्गप्राप्ती होत नाही हे वर्णधर्मतत्त्व सांगण्याचा प्रयास त्रिशंकूच्या कथेत झाला आहे.)

वालीला कपटाने मारणारा : धूमकेतू ('शेपूटवाला' = वाली) फुटल्यावर झालेले 'जुळे' तुकडे बराच काळ हारातल्या फुलांसारखे आकाशातून प्रवास करतात; ते फुटणे घडवणारा मानलेला चंद्र. (धूमकेतूचे डोके नेहमी सूर्याकडे असते यावरून मारुतीने सूर्यावर झेप घेतल्याची कथा झाली).

असे आकलन झाल्यावर, पुराणकथांतल्या पात्रांच्या चरित्रांवरून वाद घालण्यातला किंवा पुराणकथांवरून धर्मचर्चा करण्यातला फोलपणा दिसून येईल. पुराणकथा हा आपल्यापर्यंत आलेला जुन्या पिढ्यांच्या साहित्याचा वारसा आहे, याच दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहिले पाहिजे. मग समाजाची आजची आणि उद्याची धारणा करण्यासाठी, पुराणकथांमध्ये पाहिलेल्या धर्मपेक्षा आजच्या परिस्थितीला सामोरा जाणारा धर्म आचारविचारात आणावा लागेल – हा खरा, पुरोगामी विचार होईल. तो समाजाला पटवून समाजाला बरोबर घेऊन पुढे जाणारे, 'सहपुरोगामी' असतील. ते पुराणकथांची उपेक्षा-उपहासयुक्त अर्थाने करणार नाहीत किंवा पुराणकथांना 'धर्म मानणा-यांचा अनुनय'ही करणार नाहीत.

गणपति बाप्पा मोरया

विश्वनाथ खैरे

भाद्रपद महिन्याची चौथी तिथी गणेशचतुर्थी. या तिथीला गणपतीची स्थापना करायची. बाजारातून गणपतीची मूर्ती आणायची. ती आणताना, विशेषतः मुलांनी, 'गणपति बाप्पा मोरया' म्हणून मोठ्याने घोष करायचा. हा घोष पुढे दोन, तीन, पाच, सात किंवा दहा दिवस जोरात चालू राहतो. दुस-या, तिस-या, पाचव्या किंवा सातव्या दिवशी घरातला गणपती 'उठतो.' गणपती उठतो म्हणजे घरात बसवलेली मूर्ती उठवून विहिरीत, तळ्यात, नदीत किंवा समुद्रात टाकतात, तिचे विसर्जन करतात. दहाव्या दिवशी, अनंतचतुर्दशीला गणपतीचे शेवटचे विसर्जन असते. विसर्जनाच्या वेळी 'गणपति बाप्पा मोरया' हा घोष आणखीच जोरात असतो. त्याच्याबरोबर 'पुढच्या वर्षी लवकर या' असेही गणरायाला सांगणं असते. विसर्जनाची मिरवणूक मोठी असते, आणि तिच्यात 'मोरया, मोरया' हा घोषही मोठमोठ्याने होत असतो. गणपतिबाप्पा जाणार म्हणून काहीशी दुःखाची भावनाही त्यामागं असते. मुलांनी खेळात एखाद्याला उचललं, उचलून नेलं किंवा उचलून आदळलं तर 'त्याचा मोरया केला' असे म्हणतात.

गणपती म्हणजे 'गजानन' किंवा हत्तीच्या तोंडाचा देव आणि बाप्पा म्हणजे देवबाप्पा. मोरया म्हणजे नेमका कोण? मोरयाचे मूळ 'मोरेश्वर' असे सांगतात. ते काही फारसे खरे नाही. 'मोर'ला 'ईश्वर' लावून मोरेश्वर उभा केला. पण मोरेश्वर किंवा मोरदेव म्हणजे नेमका कोण? हत्तीदेव आणि मोरदेव हे वेगवेगळे देव का एकाच देवाची दोन नावे किंवा रूपे? महाराष्ट्रात गणपतीची आठ मुख्य स्थाने आहेत, त्यांत 'मोरगाव' एक आहे. त्याचा आणि गजाननाचा नावानिशी संबंध आहे की नाही? तो समजण्यासाठी मोर म्हणजे एक पक्षी एवढा एकच अर्थ आपण धरून चालू नये. मोर या शब्दामध्ये मोर आणि हत्ती या दोन प्राण्यांनाही जोडणारा काही अर्थाचा दुवा असला पाहिजे, तो दुवा आपल्याला त्या शब्दाच्या कन्नड अर्थातून मिळतो, मोर या शब्दाचा कन्नडमध्ये एक अर्थ 'सूप' असा आहे. धान्य पाखडण्यासाठी वापरतात ते सूप. त्याचा पसारा मोठा असतो हा त्याचा विशेष. आकार एका बाजूला निरुंद होत गेलेला असतो, सुपासारखा पसारा व आकार दुस-या एखाद्या गोचरात दिसला तर ते 'जणू सूपच' आहे असे म्हणता येते. अशा 'जणू सूपच' किंवा सरळ 'सूप'च म्हणण्यासारख्या गोष्टी हत्ती आणि मोर या दोन्ही जीवांमध्ये आहेत. हत्तीचे कान आणि मोराचा फुललेला पिसारा या गोष्टी पसा-यात आणि

आकारात सुपासारख्या असतात आणि दिसतात. त्यामुळं कन्नडमध्ये मोरगिविय म्हणजे सुपासारखे कान असणारा 'हत्ती' तसेच गणपती असाही अर्थ आहे. मोराला 'मोsर' म्हणतात; 'ओ'कार थोडा लांबवला इतकंच.

हत्ती आणि मोर दोघेही सामान्य माणसाला तसे अनोळखी, सूप घरात लहानपणापासून पाहिलेलं. त्यामुळं, ओळखीच्या वस्तूवरून अनोळखी वस्तूची जाण करून घेण्याच्या मानवी प्रवृत्तीनुसार कोणी हत्तीचा कान तर कोणी मोराचा पिसारा सुपाच्या तुलनेने फार जुन्या काळी ओळखले. ते दोन्ही 'कोणी' पुढे एका मोठ्या समाजाचे घटक झाले तेव्हा उच्चाराने थोडा बदल करून दोन्ही शब्द त्यांनी चालूच ठेवले.

मराठीत सुपासारख्या पिसा-याचा मोर पक्षी म्हणून रुढला, पण सुपासारख्या कानांचा 'मोर' हत्ती हा प्राणी म्हणून नाही, तर हत्तीसारख्या चेह-याचा गजानन, गणपती या अर्थाने 'मोरया' होऊन राहिला. गणपति-अथर्वशीर्ष या संस्कृत स्तोत्रात गणपतीला 'शूर्पकर्णक' म्हणजे सुपासारख्या कानांचा असं म्हटलं आहे. लोक आपापल्या बोलींमध्ये जे काही म्हणत तेच संस्कृत शब्दांत सांगितलं.

तिथंच गणपतीला 'लंबोदर' असंही म्हटलं आहे. या शब्दाचा मराठी अर्थ 'ढेरपोट्या' म्हणजे डे-यासारखं पोट असलेला असा होतो. हत्तीचं डोकं शंकरानंच बसवलं, पण पोटसुद्धा डे-यासारखं कुठून आलं? मोरया नावातून. मोरया, मोरबा यांचंच नाव कोणीतरी 'मोरवा' असं ऐकलं. मोरवा म्हणजे मोर (ताक) घुसळायचं मातीचं भांडं, डेरा. मग काय, तोंडाच्या जागी जशी सोंड बसली, तसा पोटाच्या जागी डेरा बसला, आणि मोरया लंबोदर झाला. मोरया, गजानन, लंबोदर या सगळ्या नावांमध्ये उपमा-रूपके नवे शब्द देण्याचं काम करित आहेत. सामान्य माणसांनी घडवलेले हे शब्द आहेत. ढेरपोट्या हे नाव काहीसं अनादराचं वाटलं म्हणून लंबोदर या संस्कृत नावाचा वापर झाला, अर्थ तोच राहिला.

महाराष्ट्रात लग्नामुंजीत अष्टविनायकांची नावे गुंफलेला एक 'मंगल' म्हटला जातो. तो असा आहे :

स्वस्ति श्री गणनायकं गजमुखं मोरेश्वरं सिद्धिदम्
बल्लाळं मुरुडं विनायकमहं चिन्तामणिं श्रीवरम् ।
लेण्याद्रिं गिरिजात्मकं सुवरदं विघ्नेश्वरं वोझरम्
ग्रामे रांजणसंस्थितो गणपतिः कुर्यात् सदा मंगलम् ।

या मंगलात व्याकरणाच्या व छंदाच्या अनेक चुका आहेत. त्या सर्वांचा अर्थ इतकाच आहे की हा मराठी-संस्कृत मंगल आहे, फार जुन्या काळातला नाही आणि संस्कृत असला तरी त्याला अखिल भारतीय म्हणता येईल असं काही स्थान नाही. मुरुड, रांजण, ओझर, थेऊर (श्रीवर किंवा स्थेवर किंवा स्थावर) ही गावांची नावे संस्कृत आहेत असे कोणी म्हणणार नाही. ती बोलीत बोलतात तशीच किंवा थोडा फेरफार करून श्लोकात आणली आहेत. हा सारा प्रकार केवळ याच श्लोकात झालेला आहे असे नाही. वेगवेगळ्या रूपांत सगळ्याच संस्कृत पुराणादिकांत तो झालेला आहे. श्रीवर किंवा स्थावर सारखे नाव हेच 'मूळचे' असे मानून पुराणांत ते तसे का

पडले याची कथाही सांगितली आहे. कथेत अर्थातच त्याचा संबंध थेट ब्रह्मदेवाच्या 'थर्वा'पर्यंत पोचवला आहे. थेरु म्हणजे मूळ तमीळमधले तेऽरु म्हणजे देवाचे गाव. ओझर हे ओझांचे किंवा भगतांचे गाव. राजण चा संबंध, प्रेतांना रांजणात पुरण्याच्या (म्हणजे सुरक्षित ठेवण्याच्या) प्रथेशी आहे. मुरुड हे जागेचे नाव पडण्याला, जमीन घड्या पडल्यासारखी असणे हे कारण होऊ शकते. याच शब्दाला 'ढोल' असाही दुसरा अर्थ आहे. शब्दांच्या सारख्या ध्वनींवरून वाटेल ते संबंध जोडणा-या सामाजिक कल्पनाशक्तीने मुरुड आणि लंबोदर मोरयाचा संबंध जोडला नसेलच असे नाही.

हत्ती या प्राण्यात देव पाहण्यातून किंवा त्याची पूजा करण्यातून गणपती हे दैवत मात्र उभे राहिलेले नाही. पुष्कळ देवदैवतांची कल्पना आकाशातल्या तारकापुंजांच्या कल्पित आकृतींवरून झाली आहे. वृश्चिक राशी म्हणून जो तारकापुंज ओळखला जातो त्याच्या ठिपक्यांची आकृती विंचवासारखी मानली आहे. प्राचीन इजिप्तमधल्या लोकांना ती बुडावर बसलेल्या मांजरासारखी दिसली आणि त्यावरून त्यांनी बशत या मांजरमुखी देवतेची कल्पना केली. तशीच भारतात कोणाला ती हत्तीच्या सोडेसकट चेह-याची वाटली आणि त्याने 'गजानन' देवतेची कल्पना केली. काळोखातसुद्धा पाहू शकणा-या मांजराच्या मुखाची बशत ही इजिप्तमध्ये नशिबाची देवता झाली. हत्तीची स्मरणशक्ती चांगली असते या अनुभवावरून भारतात गजानन ही ज्ञानाची देवता झाली. गणक-संगणक या अत्याधुनिक कळित्रांमध्ये महाकोशांमध्ये ज्ञान आता साठवीत आहेत. त्यांच्या नावात गणपतीतला 'गण' आहे आणि योगायोगाने अमेरिकन तंत्रज्ञांनी त्या ज्ञानाची उस्तवारी करण्याच्या साधनाला 'उंदीर' (माउस) हे 'गणपतीच्या वाहनाचे' नाव दिले आहे. संगणकाच्या शेजारी गणपती ठेवणा-या भाविकांनी अंतर्मनात या सगळ्यांचा काही संबंध जोडला असला तर नवल वाटू नये.

हल्ली गणपती उत्सवाच्या निमित्ताने वृत्तपत्रांतून खास लेख येतात, त्यांत गणपतीचे नाव वेदातसुद्धा आले आहे असे सांगितले जाते. वेदातला उल्लेख बृहस्पतीला म्हणजे गुरू ग्रहाला गणपती म्हणून आवाहन करणारा आहे. गणपतीचा भारतीय भाषेतला अर्थ 'आकाशात दिसणा-या ज्योतींमधला मुख्य' असा आहे. गुरू म्हणजे मोठा या नावाला गणपती म्हणणे वावगे नव्हते.

भाद्रपदातले दहा दिवस गणेशोत्सव करताना, वर्षभरात अष्टविनायकाची यात्रा करताना आणि केव्हाही गणपतीची आरती करताना या सा-या गोष्टींची जाणीव ठेवायला हरकत नाही.

बृ. म. प्राच्यविद्या परिषद, संगमनेर, १९९९ निबंधांचा सारांश

विभाग : इतिहास आणि पुरातत्त्वविद्या

Untenable Axioms of Indology : विश्वनाथ खैरे

भारतविद्येचा आरंभ १७८६ सालच्या विल्यम जोन्स यांच्या भाषणाने झाला. त्या भाषणातील, संस्कृत व ग्रीक-लॅटिन यांच्या गाढ संबंधांच्या मानीवाला धरून, भारत-युरोपीय भाषांचे एक कुल, ती पूर्वभाषा बोलणा-या आर्यांचे भारतात आ-क्रमण इत्यादी गृहीतांवर आधारित भारतविद्याच आज विद्यापीठांत शिकवली जाते. त्या भारतविद्येच्या एका मान्य पाठ्यपुस्तकाच्या दोन प्रकरणांची चिकित्सा निबंधात केली आहे.

असमर्थनीय गृहीतांचा पाठपुरावा करण्यासाठी भौगोलिक सत्यांचीसुद्धा वासलात लागते (बुटका विंध्य उत्तुंग हिमालयापेक्षा सांस्कृतिक दळणवळणातला अधिक दुर्लभ अडसर ठरतो); भाषासंस्कृतींच्या कप्पेबंद विभागणीमुळे सांस्कृतिक विवेचनात सुसंगती राहत नाही (तमीळ संस्कृती अजून अलगच राहिल्याचे विधान होते); वंशकल्पनेवर भर दिला जातो (दक्षिणी लोक वंशदृष्ट्या वेगळे ठरतात). विसाव्या शतकातच उजेडात आलेल्या संस्कृतींचा सांधा जुळवतानाही आधीची गृहीते अडसर घालतात (हडप्पातले आणि दक्षिणी मानववंश सारखे आहेत असे म्हणूनही उत्तरदक्षिणेचा संबंध नव्हता असे म्हटले जाते) – यासारख्या अंतर्विरोधांच्या बुडाशी मूळची असमर्थनीय गृहीते आहेत हे दाखवून दिले आहे.

ही गृहीते सोडून देऊन युरोपलक्षी भारतविद्येच्या जागी नव्या भारतलक्षी भारतविद्येची उपासना आता करावयास हवी हे तात्पर्य आहे.

विभाग : विज्ञान व तंत्रज्ञान

Science and Mythology in Sanskrit : विश्वनाथ खैरे

संस्कृतातील पुराणकथांचा संभार प्रचंड म्हणावा लागेल इतका मोठा आहे. या पुराणकथांमध्ये अतिमानवी वाटणा-या घटना, व्यक्ती, वस्तू, तंत्रे इत्यादिकांची वर्णने आली आहेत.

त्यांमागच्या सत्याचा शोध घेतला तर वस्तुस्थिती निराळी दिसते. बहुतेक कथांमध्ये त्या घटनादिकांना दैवी मानलेले दिसते. अनेक ठिकाणी ही वर्णने (उपमा-रूपकादी) अर्थातरांच्या मिश्रणाने साधलेली दिसतात. या अर्थातरांच्या मुळाशी निसर्गनिरीक्षणांतून लाभलेली माहिती असते. मात्र ही माहिती 'विज्ञान' या नावाखाली

टाकता आली, तरी ती प्राथमिक विज्ञानाची असते. निबंधात 'आर्यभटीयम्' या खगोलशास्त्राच्या मान्य व १५०० वर्षांपूर्वीच्या ग्रंथातील अर्थातरी वर्णनांचा व पुराणकथांचा संबंध दाखवला आहे. नक्षत्र-तारे पश्चिमेकडे जाताना दिसतात यावरून रोहिणी-मृग व्याधांवरून प्रजापती-रोहिणी कथा झाली. उत्तरध्रुवावर उजेड, दक्षिणध्रुवावर काळोख यावरून देव-राक्षस, स्वर्ग-नरक कल्पना आल्या. चाप शर ज्या यांच्या भूमितीय व्याख्यांवरून व्यासजन्माची कथा झाली. अशी उदाहरणे मूळ अवतरणांसहित दिली आहेत.

विभाग : साहित्य आणि भाषाशास्त्र

नवखण्डपुराणम् । : विश्वनाथ खैरे

संस्कृत पुराणकथांमध्ये स्थळनामांच्या आणि व्यक्तिनामांच्या उद्धृष्टांच्या ब-यावाईट व्युत्पत्तींवर आधारलेल्या आख्यानांची बहुसंख्या आहे. त्यांच्या आशयात सत्य असल्याची परंपरागत श्रद्धा असली तरी वस्तुतः त्यांत सत्याचा किंवा इतिहासाचा अभावच आढळतो. कधी अगदी अंधुक माहितीला कल्पनेतल्या दैवी तत्त्वांची जोड देऊन चमत्कृतिपूर्ण कथा रचलेली असते. अशा रचनेचे साचेसुद्धा ठरून गेलेले आहेत. त्या साच्यांनुसार नव्या पुराणकथाही रचता येतात.

अशा रचनेचे उदाहरण म्हणून नवखंडपुराणम् हा अध्याय रचलेला आहे. अमेरिका खंडात इंग्रज लोक गेले आणि बोस्टन (हे नंतर नाव दिलेल्या) गावाजवळ त्यांनी वसाहत केली इतपत ऐतिहासिक विधानाच्या आधारे, बोस्टन, केंब्रिज, चार्लस नदी, स्कान्तो नावाचा मूळ ताम्रवर्ण रहिवासी, तेथले मूळचे प्राणी रानरेडे इत्यादिकांच्या नावांना वेठीस धरून मदनदहनाची कथा त्यात गुंफली आहे. संस्कृत वृत्तीत आख्यानाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. आख्यान, वृत्ती आणि इंग्रजी रूपांतर यांच्या साह्याने भारतीय पुराणकथांच्या अंतरंगात शिरणे सुलभ होईल.

(हार्वर्ड विद्यापीठाच्या संस्कृत विभागात मंगळवारी संध्याकाळी संस्कृत वाचण्यासाठी जमणा-या अभ्यासकांच्या बैठकीसाठी १९९७ नोव्हेंबरात हे आख्यान लिहिले. या प्रकारच्या नऊ आख्यानांचा संग्रह 'नवपुराणम्' या नावाने यथावकाश प्रसिद्ध होईल).

विभाग : महाराष्ट्र संस्कृती

New Light on the Culture in Maharashtra : विश्वनाथ खैरे

भारतीय संघराज्याच्या मराठी-भाषिक महाराष्ट्र राज्यातल्या संस्कृतीची पूर्वपीठिका सांगताना एकोणीस-विसाव्या शतकातील विद्वन्मान्य भाषाकुलविभागणीचा आणि भारतविद्येचा आधार घेतला जातो. त्यानुसार महाराष्ट्रातील संस्कृतीचा अनुबंध बहुतांशी प्राचीन संस्कृत साहित्याशी जोडला जातो. प्रस्तुत लेखकाने १९७७ सालापासून वेगवेगळ्या अंगांनी केलेल्या अनेकविध शोधांतून या आणि एकूण भारतीय संस्कृतीतला दक्षिणी आशय दाखवून दिला आहे. मराठी अभ्यासकांनी त्याची साधकबाधक चर्चा केलेली नाही. ती व्हावी म्हणून हजारोहून अधिक पृष्ठांवर पसरलेल्या त्या शोधसाहित्याचे विषयदर्शन या निबंधात अभ्यासकांच्या सोयीसाठी केले आहे. या सामग्रीच्या आधाराने महाराष्ट्रातल्या संस्कृतीचे सत्यस्वरूप समजण्यास साह्य होईल.

विभाग : वेद-अवेस्ता

Vishnu In the Veda : विश्वनाथ खैरे

वेदात विष्णू या देवतेची पाच पूर्ण सूक्ते आणि एकूण शंभर उल्लेख आहेत. वेदातला विष्णू म्हणजे सूर्य किंवा सूर्यदेवता असा सामान्यतः अभ्यासकांचा निष्कर्ष आहे. तीन पावलांत सारे विश्व पार करून जाण्याचा (त्रिविक्रम) त्याचा मुख्य दैवी पराक्रम सांगितला आहे. सूर्याचा उदय-मध्यान्ह-अस्त हा तो त्रिविक्रम मानतात.

प्रस्तुत निबंधात त्रिविक्रम विष्णू हे धूमकेतूचे मिथ्य असल्याचे दाखवले आहे. धूमकेतू या गोचराचे दर्शन अचानक होते, त्याची अवस्थांतरे बघताबघता आणि फार मोठ्या प्रमाणावर होतात. सूर्याशी संमुखता, प्रसंगी अर्धे आकाश भरून टाकणारा व्याप, सूर्याच्या मागे लोप आणि पुन्हा प्रकट होऊन उलट दिशेने अवकाशात विलय या विलक्षण गोचरचरित्रामुळे धूमकेतूला दैवीपणा लाभला. त्रिविक्रमाच्या वर्णनात त्याचे पडसाद आहेत. त्रिविक्रम, विष्णू या नावांची अर्थ आणि ध्वनी या दोन्ही अंगांनी पटण्यासारखी सरळ उपपत्ती भारतीय लोकभाषांवरून मिळते, तिचा उहापोह निबंधात आहे. उत्तरकाळातील हनुमान, वामन इत्यादी देवतांचे स्वरूप धूमकेतू-विष्णू या गोचर-मिथ्याशी जुळते असल्याचेही दाखवले आहे. लेखकाच्या 'संमत' विचारावर आधारित 'नव्या भारतविद्ये'तील नवीन निष्कर्षांपैकी एक या निबंधात आहे.

विभाग : भारतीय धर्म-तत्त्वज्ञान

Heart and Head : विश्वनाथ खैरे

भारतीय तत्त्वज्ञानात हृदय या अवयवाला भावना, श्रद्धा इत्यादिकांचे उगमस्थान मानले आहे असे समजतात. गीतेत हृदयाचा अनेकदा उल्लेख आला आहे. शंकराचार्यांच्या गीताभाष्यात त्या सर्व ठिकाणी 'हृदय म्हणजे बुद्धी' असा सुस्पष्ट अर्थ दिला आहे. गीताभाष्यातले उल्लेख संदर्भासह निबंधात विवेचिते आहेत.

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या सर्वमान्य आचार्यांनी केलेला हा अर्थ मेंदूविषयक आधुनिक संशोधनातून प्राप्त झालेल्या निष्कर्षांशी कसा व किती जुळतो याचे नंतर विवेचन आहे. सर्व मानवी विचार मेंदू या एकाच अवयवस्थानी केंद्रित झाला असल्यामुळे भावना-विचार-बुद्धी-श्रद्धा इत्यादींचा आपसात विरोध गृहीत धरून जे तत्त्वविवेचन होत आले आहे त्याचा फेरविचार करण्याची गरज स्पष्ट केली आहे.

पुराणकथांच्या अभ्यासाचे पाच निबंध.

पहिल्यात, पुराणकथांच्या विसाव्या शतकातील अभ्यासाचा आढावा, हनुमानकथेच्या संदर्भाने त्या अभ्यासातल्या अर्थनांचे विवेचन दुस-यात. तिसरा प्रजापतिकथेच्या आलकनाचा. तिन्ही मिळून तसा एकच, विचारवेध (बेळगाव १९९९) संमेलनाच्या 'प्राच्यविद्या' उपविभागातील मांडणीचा निबंध.

पुराणकथांनाच धर्म मानल्यामुळे होणा-या चुकीच्या अर्थनांचे विवेचन चौथ्यात.

पाचवा, गणपतीचे रूप आणि कथा यांचा मागोवा घेणारा.

New Indology 1999 यात संकलित, प्राच्यविद्या परिषदेत (संगमनेर १९९९) सहा विभागांत वाचित, इंग्रजी निबंधांचा सारांश सहाव्या लेखात.

वाचकांच्या लेखी विचारणा येऊन चर्चा चालू रहावी
या हेतूने प्रसारित.

संमत प्रकाशन
३७४ सिंध सोसायटी
औंध, पुणे ४११००७

१५ रुपये